

ÇÜTAM-KEK

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI MERKEZİ KÜLTÜR EVİ KONUŞMALARI

Cilt 3, Sayı 1
Haziran 2020

ÇÜTAM

Kültür Evi Konuşmaları Dergisi

Haziran 2020

Cilt 3, Sayı 1

İmtiyaz Sahibi

(Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi Adına)

Prof. Dr. Ayşehan Deniz ABİK

Editör

Prof. Dr. Ayşehan Deniz ABİK

Editör Yardımcısı

Nevin MAZMAN

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi Kültür Evi Konuşmaları (ÇÜTAM-KEK) Dergisi, ÇÜTAM Kültür Evinde hem akademi dünyasına hem de genel okura yönelik sunulan konferansların tam metinlerinin yılda iki sayı hâlinde yayımlandığı bir dergidir.

Yazışma Adresi: Çukurova Üniversitesi, Su Ürünleri Fakültesi Binası, Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 01330 Balcalı, Sarıçam / Adana.

Telefon: 0322-3387118 / 0322-3386084 Dâhili: 2693

İnternet Sayfası: <http://turkoloji.cu.edu.tr/>

E-posta: cutam@cu.edu.tr / cutam2017@gmail.com

E-ISSN: 2651-4133

Facebook: Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi

Twitter: Ç.Ü. Türkoloji Araştırmaları Merkezi

Instagram: cutam1996

YouTube: ÇÜ Türkoloji Araştırmaları Merkezi

Değerli okurlar,

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi (ÇÜTAM) Türk edebiyatı, Türk dili, lehçeleri ve ağızları, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları, Türk tarihi, Türk sanatı, halk kültürü alanlarında araştırma ve uygulama çalışmalarını planlamak, bu çalışmalarda işbirliği sağlamak ve yürütmek üzere 1996 yılında kurulmuştu. Kuruluşundan başlayarak değişik etkinlikleri olan Merkezimizin 2002 yılından 2015 yılına değin öncelikli olarak ağırlık verdiği çalışma alanı, Türkolojide ihtiyaç duyulan bir makale veritabanı oluşturmaktır. Bu doğrultuda yürütülen çalışmalarla makale veritabanı yayıncımız Türkiye’de ve dünyada internet başvuru kaynağı olarak önemli bir ihtiyacı karşılar hâle gelmiştir.

2015 yılından başlayarak Merkezimiz ÇÜTAM Makale Veri Tabanı yayınına devam etmekte ve 2016’dan bu yana Merkezimizin bilimsel dergisi ÇÜTAD’ı yayımlamaktadır. Bunların yanı sıra, Merkezimiz Üniversitenin bilgisini şehre taşıma görevini, bilimle kültürün birbirini tamamlaması ve bilginin paylaşılması gerekliliği anlayışı ile halka açık, haftalık konuşma etkinlikleri ile gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Bu doğrultuda, Merkezimize tahsis edilen ATO Kısacıkzade Konağı’nda Çarşamba günleri ÇÜTAM Kültür Evi Konuşmaları etkinliği Adana bilim ve kültür hayatına katılmıştır.

9 Haziran 2015’te başlayan ÇÜTAM Kültür Evi Konuşmaları bu gün 178 konuşma olarak hafızalarda yerini almıştır. Katılımcıların soru ve katkılarıyla da etkin bir bilgi alışverişine sahne olan Kültür Evimizdeki toplantılara değişik sebeplerle katılamayan ancak kaçırdıkları için üzülen katılımcılarımızın isteği üzerine facebook sayfamızdan canlı yayın yapılmaya başlanmıştır. ÇÜTAM Kültür Evi katılımcıları sunumların yazılı olarak kalıcı hâle gelmesine ilişkin isteklerini de birçok kez dile getirmişlerdir. Bu istek doğrultusunda Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Kültür Evinde düzenlediği etkinlikleri yayın hâline getirme yolunda önemli bir aşamaya erişmiştir.

Kültür Evinde hem akademi dünyasına hem de genel okura yönelik sunulan konferansların tam metinleri <http://turkoloji.cu.edu.tr/> adresinden yılda iki sayı hâlinde e- dergi olarak Mayıs 2018’den itibaren yayımlanmaya başlanmıştır. Dergide, ÇÜTAM Kültür Evinde, alanında uzman isimler tarafından yapılmış konuşmaların yazılı metinleri yer almaktadır. Kültür Evi konuşmaları Türkoloji de dahil olmak üzere birçok farklı bilim, sanat, kültür alanına ilişkin konuşmalardır. Türkoloji, tanımı içerisinde kültürü barındırdığı için konuşmalarla farklı alanların bilgilerinin birbirini tamamlaması “Kültür Evi” adını da daha anlamlı kılmaktadır.

Bu yıl, Covid-19 salgını dolayısıyla alınan önlemler kapsamında Merkezimiz bünyesinde haftalık olarak gerçekleştirilen konferanslar, uzaktan konuşmalar şeklinde sürdürülmüştür. ÇÜTAM-KEK Dergisi’nin bu sayısında (Cilt 3, Sayı 1) yer verilen konuşma metinlerinin bir kısmı ‘cutam1996’ Instagram adresi üzerinden yapılan canlı yayın konuşmalarına aittir.

ÇÜTAM-KEK Dergisi'nin yayına hazırladığımız bu sayısında, yaptıkları konuşmaların yazılı metinleriyle Habibe Yazısı Ersoy, Hacer Tokyürek, Ersun Çıplak, Rukiye Akdoğan ve Aydın Çam - İlke Şanlıer Yüksel yer almaktadırlar. Bu sayıda ayrıca, 23 Nisan özel etkinliği için hazırladığı konuşmayla, bugünün çocuğu ve yarının geleceğe yön verecek olan bir büyüğü, ilköğretim 5. sınıf öğrencisi Kayahan Erimer yer almaktadır. Merkezimize katkıda bulunan yazarlarımıza ve onları ilgiyle takip eden ÇÜTAM katılımcılarına destekleri için teşekkürlerimizi sunarız.

Merkezimizin veri tabanına ve diğer hizmetlerine <http://turkoloji.cu.edu.tr/> adresinden ulaşabilirsiniz. Ayrıca, bu sayıdan itibaren ÇÜTAM-KEK Dergisi'nde Kültür Evi etkinliklerinin altı aylık listelerine de yer verilecektir.

Merkezimizin bilimsel ve akademik dergisi olan ÇÜTAD'a aşağıdaki bağlantı adresinden erişebilirsiniz:

<http://dergipark.gov.tr/cutad>

Ayşehan Deniz ABİK

İÇİNDEKİLER

<i>Başkurtlar ve Başkurtça</i> Habibe Yazıcı Ersoy	1-19
<i>Budizm ve Türklerde Budizm Etkisi</i> Hacer Tokyürek	20-28
<i>23 Nisan</i> Kayahan Erimer	29-33
<i>Şiir ve Psikoloji İlişkisi</i> Ersun Çıplak	34-37
<i>Hititçe ile Türkiye'de Halk Ağzından</i> <i>Derleme Sözlüğü'ndeki Benzer</i> <i>Kelimeler Üzerine</i> Rukiye Akdoğan	38-53
<i>Yeni/Yerel Sinema Tarihi Çalışmaları:</i> <i>Adana ve Çukurova Bölgesi Araştırmaları</i> Aydın Çam – İlke Şanlıher Yüksel	54-65

ÇÜTAM Kültür Evi Etkinlik Listesi (Ocak – Haziran 2020)

Dr. Ali Dağıstan, Çukurova Bozlakları, 8 Ocak 2020, Saat 15.30.

Prof. Dr. Rukiye Akdoğan, Hititçe İle Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü’ndeki Benzer Kelimeler Üzerine, 15 Ocak 2020, Saat 15.30.

Prof. Dr. Hürriyet Gökdayı, Türkçede Kalıp Sözler, 22 Ocak 2020, Saat 15.30.

Prof. Dr. Cem Çevik, Akdeniz’de Bulunan Zehirli Deniz Canlıları, 29 Ocak 2020, Saat 15.30.

Doç. Dr. Dursun Ali Tökel, Mitoloji/sizlik: Yitik Mitle Kendi Kalmak, 5 Şubat 2020, Saat 15.30.

Prof. Dr. İ. Çetin Derdiyok, Geçmişten Günümüze Mektup, 12 Şubat 2020, Saat 15.30.

Dr. Ersun Çıplak, Şiir ve Psikoloji İlişkisi, 19 Şubat 2020, Saat 15.30.

Doç. Dr. Ayça Can Kırgız, Markaların Sihirli Değnekleri: Nasıl İkna Ediyorlar? 26 Şubat 2020, Saat 15.30.

Lale Aktay Sözüer, Çukurova’nın Kuşları, 4 Mart 2020, Saat 15.30.

Prof. Dr. Hatice Çubukçu, Çatışmasız İletişim: Uygulamalı Seminer, 11 Mart 2020, Saat 15.30.

Kayahan Erimer (İlköğretim 5. Sınıf Öğrencisi), 23 Nisan, 22 Nisan 2020, Saat 15.30, Uzaktan Konuşma (Canlı Yayın).

Prof. Dr. Harun Arıkan, Korona Salgınının Yükseköğrenimin Küreselleşme Sürecine Etkileri, 29 Nisan 2020, Saat 15.30, Uzaktan Konuşma (Canlı Yayın).

Doç. Dr. Hacer Tokyürek, Budizm ve Türklerde Budizm Etkisi, 6 Mayıs 2020, Saat 15.30, Uzaktan Konuşma (Canlı Yayın).

Büyükelçi Hüseyin Diriöz, Dış İlişkiler ve Kültürel Boyut, 13 Mayıs 2020, Saat 15.30, Uzaktan Konuşma (Canlı Yayın).

Doç. Dr. Halil Özcan, Direniş Ruhundan Doğum Gününe 19 Mayıs (19 Mayıs Özel Etkinliği), Saat 17.30, Uzaktan Konuşma (Canlı Yayın).

Prof. Dr. Yavuz Kartallıoğlu, Osmanlı Konuşma Dili, 20 Mayıs 2020, Saat 15.30, Uzaktan Konuşma (Canlı Yayın).

Prof. Dr. G. Gonca Gökalp Alpaslan, Milli Mücadele’de Kadın Olmak: Halide Edib, 27 Mayıs 2020, Saat 15.30, Uzaktan Konuşma (Canlı Yayın).

Prof. Dr. Habibe Ersoy, Başkurtlar ve Başkurtça, 3 Haziran 2020, Saat 15.30, Uzaktan Konuşma (Canlı Yayın).

Prof. Dr. Dilek Ergönenç, Köy Enstitüleri ve Enstitülerin Fikir Babası İsmail Hakkı Tonguç Üzerine, 10 Haziran 2020, Saat 15.30.

HABİBE YAZICI ERSOY*

BAŞKURLAR VE BAŞKURTÇA¹

Başkurt bayrağında temsili bir Kuray çiçeği bulunmaktadır. Burada yedi çiçek yedi Başkurt boyunu temsil etmektedir. Kuray Başkurtlarda oldukça önemli bir millî müzik aletidir. Kuray çiçeğinin sapından yapılmaktadır. Bu alet Türk müziğindeki kaval veya neye benzetilebilir. Dört delik önde bir delik arkada olmak üzere beş deliği bulunan üflemeli bir çalgı aletidir.

1. Coğrafya ve Nüfus

Başkurdistan, Avrupa ile Asya arasında ön Ural ve orta Ural dağlarının batı tarafında, İdil ve onun bir kolu olan Ufa Nehrinin oluşturduğu havzada yerleşmiş olup kuzeybatısında Tataristan ve Udmurtiya Cumhuriyetleri, kuzeyinde Perm ve Sverdlovsk bölgeleri, doğusunda Çelyabinsk bölgesi ile güney ve güneydoğusunda Orenburg bölgesi bulunmaktadır. Başkurdistan'ın yüzölçümü 143.600 km²'dir. 54 büyük yerleşim merkezine sahip Başkurdistan'da 21 şehir bulunmaktadır. (http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/vol11/pub-11-1-

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. yaziciersoynabibe@gmail.com

¹ Konuşma Tarihi: 3 Haziran 2020

7.pdf). Başkent Ufa'dan sonra diğer önemli şehirleri arasında Sterlitamak, Beloret, İşimbay, Sibay, Salavat ve Belebey sayılabilir.

1 Ocak 2019 itibarıyla Başkurdistan'ın toplam nüfusu 4.051.005'tir. Başkurt Türklerinin nüfusu ise 1.221.302'dir (%29.76). Başkurdistan dışında Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Ukrayna'da da yaşayan Başkurt Türkleri vardır. Bu sayı içerisindeki Rus nüfus 1.490.715 (%36.32), Tatar nüfusu ise 990.702'dir (%24.14). Nüfusun geri kalan kısmını da Çuvaşlar, Mariler, Ukrain, Mordva şeklinde diğer gruplardan oluşur (<http://rahimitegez.ru/naselenie-bashkirii-2019/>).

Başkurtların adları ilk olarak 9. yüzyıla ait bazı kaynaklarda geçmektedir. Togan Başkurtların millet olarak ortaya çıkmalarında Güney Sibirya ve Orta Asya'da hayvan yetiştiren Türk kabilelerinin yeri olduğunu belirtmiştir. Bu kabileler Güney Urallara gelmeden önce Aral-Sir Derya bozkırlarında göçebe bir hayat yaşayıp Peçenek, Oğuz, Kimek ve Kıpçak kabileleriyle çok sıkı irtibat içerisindeydiler. Kimi araştırmacılar onların tıpkı İdil Bulgarları gibi Batı Türkistan'ın güneyinden geldiğini düşünürken kimi araştırmacılar da onların miladın başında bile bugünkü yerlerinde olduklarını savunurlar. Ebu'l Gazi Bahadır Han ise Başkurtların çoğunluğunu Kıpçakların oluşturduğunu yazmıştır. Şemseddin Dimaski de yine onları Kıpçak boyları arasında saymıştır. Z.V. Togan Başkurt Türklerini dört zümreye ayırır:

1. Dağ Başkurtları (Bürçen, Üsergen, Tamyan)
2. Yalan (Ova-Bozkır) Başkurtları (Yurmatı, Küdey, Geyne, İrekti, Yeney, Tanıp urugları)
3. Kıpçak, Nogay, Kırgız, Kerayit, Merkit gibi urugların oluşturduğu zümre. Bunlardan Dağ Başkurtlarına katılanlar Başkurtça, daha batıya yerleşmiş olanlar Tatarca konuşur.
4. Rus istilasından sonra gelen Tatar, Bulgar, Mişerler ve Müslüman Çuvaşlar (Kamalov 2008:25).

2. Başkurt Etnonomi

Başkurt isminin kaynağı hakkında değişik görüşler mevcuttur. Eski Arap kaynaklarında başgird (İstahri), basciirt (İbn Fadlan) şeklinde yazılmış olan başkurt kelimesi Zeki Velidi Togan'ın görüşüne göre, Beş Ogur'dan gelişmiştir (1993: 328; 2003: 3). Togan ile aynı görüşü paylaşan Németh de Başkurt kelimesinin Beş Ogur'dan geldiğini ileri sürmüştür (Rásonyi 1993'den: 125). Beş Ogur adının bulgar adıyla da ilgisi olduğunu düşünen araştırmacılar da mevcuttur (Koşay 1960: 235; Öztekten 2008'den: 73).

Togan, ayrıca İran efsanelerinde Hazar'ın güneyinde Gurkser/ kurt-baş isminde bir kavmin yaşamış olduğuna dair bir rivayetin olduğunu ve Başkurt kelimesinin etimolojisi ile ilgili olarak da Kurt-Baş, Baş-Kurt şeklinde bir etimolojinin bulunduğunu belirtmektedir (1993: 329). Öner'e göre halk arasında daha yaygın olan görüş budur (1994: 67).

Başkurt adı ile ilgili olarak Németh ve Kakuk gibi bazı araştırmacılar tarafından ileri sürülen diğer bir tez ise, kelimenin macar/ magyar ve mişer etnonimleri ile ilgili olduğudur (Öztekten 2008'den: 74). Ligeti de bajgir'in magyar kelimesinin Türkçe şekli olduğunu ifade etmektedir (Golden 2002'den: 332). Togan, bu iki ismin birbirine benzerliği neticesinde Araplar ve Moğollar tarafından karıştırıldığını, bunun sebebinin ise bazı Başkurtların sadece 10. yüzyılda değil, daha sonraları da Tuna Macarları arasında bulunmaları olduğunu belirtmiştir (2003: 10).

Zeynolov ise Arap kaynaklarında çok eski dönemlerde Başkurt adına rastlandığını, bu ismin 10. yüzyılda İbni Fadlan'da Başgır, Mesudi'de Beçgurd, Başcirt, Başkurt, Başgurd, 12. yüzyılda İdrisi'de Başcirt, 13. yüzyılda İbni Seyid'de Başgurt şekline geçtiğini söylemiştir. Ayrıca, Zeynolov, Başkurt kelimesinin etimolojisini (<baş-kor-t) şeklinde yapmıştır. Bu etimolojide, baş "birinci", kor "kabile" anlamlarına gelmektedir. /-t/ ise çokluk ekidir. Zeynolov, Zekiye'nin bu kelimeyi başka, mişe, bişe, meşke, beşke kelimeleriyle birleştirerek Mişe kabileleri şeklinde açıkladığını ifade etmiştir (1981: 224).

Rásonyi, bir halk etimolojisi olan Baş-Kurt şeklindeki açıklamanın bir köken efsanesi ile ilgili olabileceğini belirterek, György Györffy'nin görüşlerine yer vermektedir. Györffy'e göre, Başkurtları ana yurtlarına götüren efsanevi hayvan, ayı, kurt veya boğa gibi bir hayvan değildir. Başkurtlara komşu olan Ugor kavimlerinden Vogul ve Ostyakların efsanelerinde "paskır" adında bir hayvan vardır ve bu onları ana yurtlarına götüren hayvandır. Rásonyi, Paskır isminin etimolojisinin yapılması gerektiğini belirterek, Başkurt kelimesinin sonundaki /-t/ ekinde bir küçültme anlamı olduğunu ifade etmiş ve bu ekin Macarcada kullanıldığı üzerinde durmuştur (1993: 125).

Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lügâti't Türk'te, bir boy adı olarak geçen Başgirt kelimesi hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır. Türk boylarını yönlerine göre tasnif ederken, kuzey grubu içine aldığı Başkurtların Yimek ve Basmıllar arasında yer aldığını belirtmiştir (Atalay 1985: 28, Ercilasun, Akkoyunlu 2014:10).

Bir başka görüş ise Başkurtların adının Başgird adlı kahramanın adından geldiğidir. Bu görüş Arap tarihçisi Gerdizi'nin 9. yüzyılda Hazarlar arasında Başgird adında bir süvarinin Bulgarlara karşı savaştığını yazmasından çıkmıştır ve Mesudi de aynı dönemlerde yaşamış Başkurtlardan bahsetmektedir. Bu bilgilerden hareket eden Bikbulatov da 9. yüzyılın ortalarında bölgedeki kavimlerin Başgird adlı bir komutanın etrafında birleştiklerini ve daha sonra da Başgird olarak tanındıklarını ifade etmiştir. Kamalov bu bilgileri aktardıktan sonra bu görüşün dikkate alınması gerektiğini vurgulamıştır (2008: 28).

Başkurt etnogenezi konusunda 10. yüzyıldan itibaren Arap, Fars, Rus ve Avrupalı araştırmacıların üzerinde durdukları iki tez, Ugor ve Türk tezleri olmuştur.

Ugor-Macar tezinin kurucuları ve takipçileri olarak Strahlenberg, Fischer, Schlezer, Klaproth, Şafarik, Ligeti, Humbolt ve Castren sayılabilir. Fischer ve Schlezer, eski Macarlarla Başkurtların akraba oldukları görüşünü ısrarla savunmuştur. Ancak bu görüşü bilimsel olarak ortaya koyan kişi, semitolog Chwolson olmuştur.

Macar araştırmacılar Mészáros ve Németh'e göre de Başkurtlar, köken itibarıyla eski Macarların bir kısmını oluşturmaktadır. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında yeni ortaya atılan antropolojik ve tarihî dil bilimi araştırmalarıyla birlikte, Başkurt halkının Türk kökenli olduğu tezi ortaya çıkmıştır. Vambéry, Başkurtların Türk kökenli olduğunu kabul etmekle beraber, Macarların da bu oluşuma bir ölçüde katkıda bulunduklarını düşünmektedir. Nazarov, Weissenberg, Sommye ve Abraov da Başkurt etnogenezinin karmaşıklığını vurgulamakla birlikte ana kütlenin Türk (Nogay veya Kıpçak) olduğunu savunmuşlardır. Aristov ve Sokolov'un araştırmaları da Başkurt halkının etnik oluşumunda, Türk olmayan unsurların ve bu arada Fin-Ugor unsurlarının katkılarını vurgulamakla birlikte Başkurt etnogeneziyle ilgili Türk tezinin gelişiminde önemli bir aşama oluşturmuştur (Kuzeyev 2005'ten: 14, 17-18).

Togan, miladi 7. yüzyılda Başkurtların T'ieh-le, Tölös zümrelerine dâhil bir Türk kabilesi sayıldıklarını ifade etmekle birlikte, onların Türklerin Kıpçak ve Qun zümresine dâhil bir kabile olduğunu ve Türkçe konuştuklarını belirtmiştir (2003: 9). Başkurtların Türk menşeli olduklarını kesin olarak gören Kurat da onların 8-9. yüzyıllarda, Ural'ın güneyi ile Batı Sibirya'yı içine alan geniş bir sahaya yayıldıklarını, burada Fin-Ugor halklarıyla temasta bulunduklarını ifade etmiştir (1965: 99; 1972: 113).

3. Siyasi Tarih

8. yüzyılda Başkurtlar, İdil ve Güney Ural bölgesinde yaşıyorlardı. Bu yüzyılda, Türk kökenli olan Başkurt Türkleri Bulgarların doğu komşularıydılar. 8.-9. yüzyıllarda, Ural'ın güneyi ile Batı Sibirya'yı içine alan geniş bir sahaya yayılan Başkurt Türkleri, burada Fin-Ugor halklarıyla temasta bulunmuşlardır (Kurat 1965: 99; 1993: 113).

Başkurtlar 9. yüzyılda bugün hâlâ yaşamakta oldukları Volga, Kama, Tobol ve Ural nehirleri arasında bulunan sahaya yerleşmişlerdir. 10-13. yüzyıllar arasında Volga-Kama Bulgarlarının etkisi altında kalan, daha sonra 1236 yılında Moğollar tarafından Altın Ordu'ya bağlanan Başkurtlara, Moğol hâkimiyeti süresince bazı Bulgar, Kıpçak ve Moğol kabileleri katılmıştır (Demir 2002: 73; Kamalov 2008'den: 28).

11. yüzyıla kadar Şamanist olan Başkurt Türkleri, Moğol hâkimiyetinden önce İslamiyet'i kabul etmeye başlamışlardır. Ancak 14. yüzyılın ilk yarısında Özbek Han (1313-1340) zamanında İslamiyet'i tam olarak kabul etmişlerdir (Mehitov 1995: 45; Demir 2002: 73). İbn-i Sait Başkurtların Müslüman olmalarında bir Türkmen fakihinin etkili olduğunu belirtmiştir (Togan 2003'ten: 11). Altın Ordu devletinin 1481'de dağılmasından sonra, Başkurt Türkleri bu devletin mirasçıları arasında paylaştırılmış ve İdil, Kama nehirlerinin doğusunda yaşayan Başkurt Türkleri Şıbanoğulları (Sibirya Tura Hanlığı)'nın; İdil nehrinin batısında yaşayanlar da Kazan Hanlığı'nın hâkimiyetine verilmiştir. Güney ve güneydoğudaki Başkurtlar ise Nogay Mirzalarının hâkimiyeti altına girmiştir (Saray 1992: 130).

Kısa süre sonra Şıban Tura Hanlığı, bütün Başkurt Türklerini hâkimiyeti altına almış ve 15-16. yüzyıllarda Başkurt ülkesini idare etmişlerdir (Togan 1993:

330). Altın Ordu devletinin dağılmasından sonra, Başkurt Türkleri bazı hanlıklara bağlı kalmışlardır ancak bir yandan da kendi iç teşkilatlarında yine kendilerinin düzenledikleri ve “Yıym” adını verdikleri “Han Töbesi”nde toplanan kurultayda seçtikleri bir başbuğ ve on iki bey tarafından idare ediliyorlar ve devlet işlerini de “Divan”larda görüşüyorlardı. Çarlık hükümeti döneminde “Yıymlar” meclisinin toplantıları yasaklanmıştır (Togan 1993: 330; Gökçe 1999: 6; İlishev 2002: 64, Togan 2003: 22).

1552’de Kazan ve 1556’da Astrahan’ın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Kazan Hanlığı ile işbirliği içinde olan Başkurtlar da Rusların saldırılarına uğramışlardır. 1557’de Başkurtlar Rus hâkimiyetine girmişlerdir ve 1574’te de bugün hâlâ başkent olan Ufa şehri inşa edilmiştir (Kurat 1954: 237-238; 1993: 225). Başkurtlar, Rusların topraklarını işgal etmelerinin üzerine zaman zaman ayaklanmışlardır. Rus karakollarına yapılan küçük çaplı baskınlar ve çete savaşları şeklinde başlayan mücadele, daha sonra ciddi bir mücadeleye dönüşmüştür.

Başkurtlar, 1664’te Seyyid Batır önderliğinde ayaklanmışlardır. Bu ayaklanma, tarihte “Seyid Ayaklaması” olarak geçer. Üç yıl devam eden ayaklanmayı bastırmak için Ruslar çok uğraşmışlardır. Ayrıca, Başkurtlar 1662-1665 yılları arasında Köçüm Han’ın oğulları tarafından idare edilen Rus karşıtı savaşlarda da büyük gayret göstermişlerdir. Bu yıllarda, Başkurtlar Ruslara karşı her fırsatta isyanlar çıkarmışlardır. 1707’de I. Petro zamanında büyük bir ayaklanma çıkaran Başkurtlar başarısız olunca, 1709 yılında tekrar ayaklanmışlardır (Kurat 1965: 105-106; Taymas 1988: 60-62; Saray 1992: 131; Togan 2003: 10-109).

Başkurtlar, 18. yüzyılı ayaklanmalarla geçirmişlerdir. Genellikle de bu ayaklanmalarda Tatarlarla birlikte hareket etmişlerdir. 1755 ve 1774’teki ayaklanmalar, Rusların lehine sonuçlanmış ve birçok Başkurt hayatını kaybetmiştir (Devlet 1989: 106; Akmanov 1995: 97-101; Esfendierov 1996: 160-161; Taymas 1988: 73-79; Özkan 1994: 10; Rudenko 2001: 36; Tokatlı 2002: 84). 1905 Rus ihtilalinde çok fazla rolleri olmayan ve ihtilalin sonuçlarından fazla etkilenmeyen Başkurtlar, 1917 ihtilâlinde fazlasıyla etkilenmişlerdir. Bu ihtilal, Başkurtların uzun süredir hayalini kurdukları “ulusal devlet” düşüncelerini gerçekleştirmelerine imkân sağlamıştır. Bütün bu tarihî süreçte Rus hâkimiyeti altında ortak kültür dairesi ve ortak bir dil çerçevesinde yaşayan Tatarlar ve Başkurtlar coğrafi ve demografik açıdan ayrılmışlardır (Abdullin 1992: 95, 105; Öner 1998: xxxii; Öztekten 2008: 77; Şahin 2008: 51).

1917 Temmuz-Ağustos aylarında Orenburg ve Ufa’da toplanan iki Başkurt Kurultayı, Başkurt Bölgesel Şurasını (Oblastnoye Shuro) seçmiştir. Bu şura, bağımsız bir cumhuriyetin kurulmasına karar vermiştir. Bütün bu çalışmaların ideolojik ve siyasi lideri Ahmet Zeki Velidî Togan olmuştur. Cumhuriyetin başında da Yunus Bekov vardır. 1917 ihtilalinden sonra, bu Başkurt şurası, Orenburg, Ufa, Samara, Perm gibi bölgelerin bağımsız birer eyalet olduklarını ve Başkurt cumhuriyetine bağlandıklarını açıklamıştır (Togan 1999: 206-210). Bu karar, 17 Kasım 1917’de her yerde duyulmuş ve 22 Kasım 1917 tarihli Pravda gazetesinde haber olarak yayımlanmıştır. 8 Aralık 1917’de Başkurt Seçmen Kurultayı Orenburg’da

gerçekleştirilmiş ve millî bir ordu ile Başkurdistan cumhuriyetinin kurulmasına karar verilmiştir.

23 Mart 1919'da, kurulan cumhuriyetler arasında, Moskova ile iki taraflı güç paylaşımına dayanarak kurulan tek cumhuriyet Başkurdistan Cumhuriyeti olmuştur. Bir yıl sonra, 1920'de Rusya Merkezî İcra Komitesi Başkurdistan'ın siyasi muhtariyetinin fiilen ortadan kalktığını bildirmiş; bunun üzerine Zeki Velidî de ülkesinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Temmuz 1920'de Bolşevikler, Başkurtların mutlak azınlıkta olduğu yeni Başkurt yönetimini kurmuşlardır. Yeni kurulan cumhuriyetin başkenti Ufa olmuştur. Başkurt Muhtar Sosyalist Cumhuriyeti'nin oluşumu, 1917 yılından başlayarak 1934 yılına kadar geçen süre içinde tamamlanmıştır (Öner 1994: 67; Devlet 1997: 55; Devlet 1998: 152; Togan 1999: 213-216; Hüseyinov 2000: 93-100; İlishev 2002: 65; Tokatlı 2002: 85; Demir 2002: 73-74; Togan 2003: 109-155).

1990 yılına gelindiğinde Başkurdistan'da Meclis Başkanlığı ve daha sonra Başkanlık için sıkı çekişmelerin yaşandığı bir seçim yapılmıştır. Bu seçimde, Başkurdistan Yüksek Şurası çok partili sisteme dayanan yeni bir meclis oluşturmuş ve bu seçim sonrasında, Murtaza Rahimov iktidara gelmiştir. 1990'da Sovyetler Birliği'nin çöküşü de birçok demokratik reformun başlamasına neden olmuştur. 1992'de, Rusya'nın Tataristan ve Çeçenistan dışındaki bütün eski otonom cumhuriyetleri, Moskova'da "Federal Anlaşma" imzalamışlardır. Murtaza Rahimov, bu anlaşmayı, Rusya'nın otonomi ve geniş çaplı birçok yetki tanınması şartıyla imzalamıştır.

Bu şartlar, "Federal Anlaşma"ya özel bir Ek ile onaylanarak Boris Yeltsin ve Murtaza Rahimov tarafından imzalanmıştır. 11 Mayıs 2000'de, Rusya başkanı Vladimir Putin, Başkurdistan Devlet meclisi sözcüsü Konstantin Tolkaçev'e gönderdiği mektupta parlamentonun Cumhuriyet anayasası ve federal kanunlar ile uyumlu hâle getirilmesini önermiştir. 3 Kasım 2000'de Başkurdistan Devlet Meclisi "Başkurdistan Cumhuriyet Anayasasında Tadilata Giriş" başlıklı bir kanun çıkarmıştır. Bu kanun, anayasada yapılan yüzden fazla değişikliğin ilânını kararlaştırmıştır (İlishev 2002: 69).

Başkurdistan bugün Rusya'ya bağlı federe bir cumhuriyettir.

Bugün cumhurbaşkanı Radiy Habirov'dur.

4. Başkurtlarda Din

10. yüzyılda İslamiyet'e girmeye başlayan Başkurtlar arasında özellikle 14. yüzyılın ilk yarısında, Özbek Han (1313-1340) zamanında, İslamiyet tamamen yayılmıştır. Başkurtlar tıpkı diğer Türkler gibi İslamiyet'le birlikte aynı zamanda Arap alfabesini de kabul etmişlerdir. İbn-i Sait Başkurtların Müslüman olmalarında bir Türkmen fakihinin etkili olduğunu belirtmiştir (Togan 2003'ten: 11). Başkurtlara İslamiyet'i bir Türkmen fakihinin telkin ettiği hakkındaki bilgilere karşı çıkan Togan, İslamiyet'e girişin Tuna'da değil de Ural'da meydana gelmiş olabileceği görüşündedir

(2003: 11). 1773-1775 yıllarındaki 127 isyandan sonra Çar idaresi Başkurtların toprak üzerindeki veraset (votçına) haklarını korumak zorunda kalmıştır.

1789 yılında Ufa'da, başlangıçta evlilik meseleleri, miras ve mal paylaşımı, dinî okulların idaresi gibi işlere bakan Rusya Müslümanları İdare-i Ruhanisi (duhovnoye upravleniye musulman Rossii) (Rusya Müslümanları Nezareti) kurulmuştur (Rudenko 2001: 25; Demir 2002: 73). Bugün Ufa'da bulunan camilerden Lale Tülpan Camisi'nin oldukça değişik bir planı vardır. Çernikovka semtinde bulunur.

1789 yılında Ufa'da, başlangıçta evlilik meseleleri, miras ve mal paylaşımı, dinî okulların idaresi gibi işlere bakan Rusya Müslümanları İdare-i Ruhanisi (duhovnoye upravleniye musulman Rossii) (Rusya Müslümanları Nezareti) kurulmuştur (Rudenko 2001: 25; Demir 2002: 73). Bugün Ufa'da bulunan camilerden Lale Tülpan Camisi'nin oldukça değişik bir planı vardır. Çernikovka semtinde bulunur.

5. Başkurt Kahramanı Salavat YULAYEV

Yayık Kozakları arasında 1773-1774 yıllarında Çar'a karşı başkaldıran Pugaçev hareketi baş gösterdi. Bu defa harekete başkanlık eden kişi Küdey uruğunun Şaytan-Küdey aymağının beyi Yulay idi. Onun 20 yaşındaki oğlu Salavat ise Rus ordusunun Başkurt alaylarından birinde subaydı. Pugaçev isyanı Başkurtlara da sirayet etmeye başladığı zamanlarda Ufa'daki Rus kumandanı Salavat'ı bir Başkurt kalesine kumandan tayin ederek Pugaçev'e karşı göndermişti. Fakat Salavat Orenburg yanında Berdi isimdeki köye gelerek Pugaçev'e iltihak etti. 1774 Nisan'ında Salavat 2000 kadar askeriyle Ufa'dan kuzeye doğru hareket ederek General Mixelson'un idaresindeki Rus askerlerini mağlup edip Ufa kalesini zapt etti. Rus Kazaklarının isyanı bastırıldıktan ve 1775'te Pugaçev yakalanıp Moskova'da asıldıktan sonra Yulay ve oğlu Salavat'ın faaliyetleri devam etti. Fakat Ruslar onu muhtelif yerlerde sıkıştırdılar ve sonunda çarpışa çarpışa esir edildi. Babası ile birlikte Moskova'ya gönderildiler. Çeşitli ağır işkencelerden sonra Petersburg'a gönderilerek Baltık sahilinde Rogervik kalesine hapsedildiler ve her ikisi de ceza çeke çeke öldüler. Bu heykel 1967'den günümüze Avrupa'daki en büyük atlı heykelidir (Kamalov 2008: 31).

6. Ekonomi

Başkurdistan üretim açısından Rusya ekonomisinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Başkurt ekonomisinin temelinde tarım, hayvancılık ile petro-kimya ve makine yapım endüstrisi bulunur. Özellikle Urallar bölgesinde hayvancılık ağırlık kazanmıştır. At yetiştiriciliğiyle ünlü olan ülkede bir yandan kırmızı et üretimi yapılırken diğer yandan geleneksel bir uğraş olarak arıcılık da yaygın bir şekilde yapılmaktadır. Doğal Başkurt balı dünyaya ihraç edilmektedir. Ülke petrol rezervleri açısından da oldukça zengindir (Yiğit 2002: 92).

Özellikle at yetiştiriciliği konusunda oldukça kadim bir tarihe sahip olan Başkurtların atları tüm dünyada son derece ünlü olup onlara «Curly Bashkir» ismi

verilmiş üstelik Amerika ve diğer bazı ülkelerde de dernekler kurulmuştur. Bu atların yelelerinin tüyleri kışın kıvrıkcık şekilde uzayıp yazın da dökülmektedir. Başkurdistan'da 1971'den beri özel çiftliklerde yetiştirilmektedirler. Özelliklerinden en önemlisi ise günde 30 litre kadar süt verebiliyor olmalarıdır.

Arıcılık da Başkurtlar için son derece kadim bir meslek olarak gelmiştir. Özellikle «Bortevoy Balı» yani diğer adıyla kara kovan balı son derece ünlüdür. Dağlık bölgelerde yabani arıların ağaç kovuklarına yaptıkları baldır. Bu balın anavatanı Ufa'dan 380 kilometre uzaklıktaki Güney Ural Dağları'nın eteklerinde yer alan ve Kayıp Taş anlamına gelen Şölgen Taş(=Шульган-Таш) Ulusal Park'ıdır. 1958'de kurulmuş olan 225 kilometrekarelik bu devasa park burzian ya da burziyanka olarak anılan Avrupa yaban arılarına ev sahipliği yapar.

Bortevoy balı, işte bu Avrupa yaban arılarının, endemik, yani çoğu sadece bu bölgede bulunan beş yüze yakın bitkiden toplayarak, bizzat kendilerinin ağaçta açtıkları deliklere bıraktıkları baldır. Yani, bu balın oluşumunun hiçbir aşamasında insana ait bir unsur bulunmamaktadır. Tamamen doğal olan bu kovanı ve balı hangi köylü önce bulursa o ağaca adının baş harfini kazır ve sonrasında balı almış. Kadim Türklerin göçerlikten yerleşik düzene geçtiğinin simgesi olan tamga(=damga) geleneğinin de bir uzantısı olan bu gelenek uyarınca hiçbir Başkurt, üzerinde başkasının damgası olan ağaca el sürmezmiş.

Bunun dışında Seske balı (çiçek balı) ve Yüke balı (ıhlamur balı) meşhurdur.

Petrol rezervleri açısından Başkurdistan son derece zengindir. Başkurdistan, Rusya Bölgeleri arasında ham petrol işleme ve akaryakıt üretiminde 1.ci sıradadır.

Başkurdistan'ın petrol rafine fabrikaları yılda 60 milyon ton petrol işleme kapasitesine sahiptir. Petrolün rafine derinliği %80'den fazladır. Burada çeşitli kalitede benzin, mazot, dizel, mineral yağ, koks, zift gibi ürünler üretilmektedir. Üretilen ürünler kalite ve ekolojik açıdan dünya standartlarına uygundur.

Makine ve ilaç sanayi de oldukça gelişmiştir.

Başkurdistan'ın topraklarının üçte birinden fazlası akağaç, iğne yapraklılar, ıhlamur, meşe ve akça ağacı ağırlıklı ormanlarla kaplıdır. Dağlık bölgelerin ve ovaların temiz havası, çeşitli özelliklere sahip şifalı ve maden su kaynakları ve şifalı çamurları Başkurdistan Cumhuriyetine Rusya'nın önde gelen dinlenme ve tedavi merkezleri arasında yer tanımaktadır. Emsalsiz bir doğal faktörleriyle eşsiz olan “Yangan-Tau”, “Zelönaya Roşa”, “Krasnousolsk”, “Yumatovo” ve “Assı” sanatoryumları, “Sosnoviy Bor” tatil köyü. Başkurdistan Cumhuriyetinin en büyük kaplıcalarıdır. Geniş bir turistik kamplar ağı çeşitli dinlenme imkânları sağlamaktadır: atlı ve yayan turları, rafting. “Abzakovo” ve Yaktı-Kul” dağ kayak merkezleri ülkede ve diğer bölgelerde meşhur olmuştur.

Şülgentaş Mağarası da dünya çapında ünlü olan turistik bir alandır. Mağara M.Ö. 12 – 14 bin yıllarına kadar uzanıyor. Çok büyük bir mağara, yüksekliği 18 metre, genişliği ise 44 metre kadar. Mağaranın içinden su çıkıyor. Suyun kaynağı 12 km ileride. 4 km açıktan geldikten sonra yeraltına giriyor ve 8 km yeraltından devam

ediyor. Sonra mağaranın giriş kısmından dışarı çıkıyor. Bundan dolayı buraya Başkurtlar ölü su manasında “hıw ülgen” diyorlar.

Mağaranın ünü, içinde M.Ö 12-14 bin yıllarına dayanan basit hayvan resimlerinden geliyor. (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Ba%C5%9Fkurdistan#Ekonomi>)

7. Eğitim

Başkurdistan'da, eğitim gelişmiştir. Eğitim Rusça ve Başkurtça ile yapılmaktadır. Anaokulları ve 10 yıllık ortaokulları bulunmaktadır. Başkent Ufa'da yedi üniversite bulunmaktadır.

1937 Anayasasında Başkurtça ve Rusça yanında Tatarca da devlet dili olarak tanınmıştır. Ancak 1978 Anayasasında Tatarcanın devlet statüsü iptal edilmiştir.

8. Sözlü Edebiyat

Başkurtlarda çok kapsamlı ve köklü bir destan geleneği bulunmaktadır. Kaynağı çoğunlukla mitolojiye dayanan destanlarda gerçek hayattan tasvirler bulunduğu gibi farklı tabiat hadiseleri ile hayvan tasvirleri de gelişmiştir. Kahramanlık destanları, konusunu sosyal hayattan alan destanlar veya her ikisinin birlikte kullanıldığı destanlar bulunmaktadır.

Başkurt destanlarının şekil yapısı halk şiirinin nesirle karışımından oluşur. Şiir nesir oranı destanlarda değişmektedir. Destan anlatıcıları Yırav ve Sesenlerdir. Başkurtlarda 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar kahramanlık destanlarını Yıravlar anlatmışlardır. Sonraki yıllarda Sesenler anlatır. Yıravlar destan çağının temsilcisi iken Sesenler edebiyat çağının temsilcileridir. Adı bilinen ilk sesen HABRAV'dır. Destan anlatıcıları nesir kısımlarını tahkiye ederek anlatırlar. Nazım kısımlarını ise Sesenler ya da Kobayırıcılar ezgili bir şekilde terennüm ederler. En önemli destanlar arasında; Ural Batır, Alpamışa, Akbuzat, Akhak Kula, Kunır Buga, Zeyatülek minen Hıvhılv vb. Alpamışa destanı şiir sanatı ve stili bakımından masala yakındır. Anlatıma masal formelleriyle başlanır. Ural Batır destanının kahramanları bahadır ve sıradan insanlar, gökyüzünde yaşayan tanrılar, doğa güçleri, mitolojik yaratıklardır. Toradağ dümdüz ovada birdenbire ortaya çıkan ilginç bir yükseltidir. Bu tepe için Başkurtlar Ural Batır'ın ayakkabısı olduğunu düşünürler. Böyle mistik bir inanış da söz konusudur. Eserde ihtiyar adam Yanbirde ve karısı Yanbike, çocukları Ural ve Şulgen ve torunları Yayık, İdel, Nuguş, Sakmar gibi üç nesilden karakterlerin yaşam öyküleri anlatılıyor. Buna göre destan da üç kısımdan ibarettir. Birinci kısmında dünyanın oluşumundan söz edilir, Büyük Tufan meydana gelir, ilk insanlar Yanbirde ve Yanbike ortaya çıkar, oğulları Ural ve Şulgen dünyaya gelir. Destanın kahramanlıkları anlatan ikinci kısmında Ural ile Şulgen ölümsüzlük arayışlarına koyulur. Ural zalim Katil Han'ı yener, Yılanlar Kralı Kahkahi'nin boynunu eğdirir, yeraltı ve sualtı dünya kralı Azraka'yı öldürür, kötülük tarafını seçen kardeşi Şulgen ile savaşır, sonuçta ise yeryüzüne dirilik suyunu serperek onu ölümsüzleştirmeyi başarır. Son kısmında üçüncü nesil kahramanlar ortaya çıkar. Babalarının işine devam eden Ural ve Şulgen'in oğulları kötü ruhlar ile mücadele eder ve yenişşma isimli

dirilik suyunu elde ederler. Destan Ural'ın ölümüyle son bulur. Onun gövdesi Ural Dağı'na dönüşür.

9. Başkurt Türkçesi

Garipov (1972, 1979), Başkurt Türkçesini Tatar ve Kazak Türkçelerinin geçiş köprüsü olarak nitelendirmiş, Başkurt Türkçesinin şekil bilgisi açısından Tatar Türkçesi ile hemen hemen aynı özellikleri gösterdiğini, bu iki lehçenin ancak ses bilgisi açısından bazı farklılıkları bulunduğunu belirtmiştir (Öner 1998'den: XXXII).

Benzing ise, Başkurt Türkçesinin dil bilimi açısından Tatar Türkçesinin özel bir ağız grubu olarak kabul edilebileceğini, Başkurt Türkçesinin Tatar Türkçesinden bazı durumlarda sapmalar gösterdiğini, bunların da Başkurt Türkçesini Kazak Türkçesine yaklaştıran ünsüzlerle bağlantısı olduğunu belirtir (1959: 128).

13. yüzyıldan itibaren Kıpçak gurubu içerisinde yer alan Eski Kazan Hanlığının bulunduğu İdil-Ural bölgesinde Türkistan edebî dili ile ortak unsurlara dayanan “Türkî” yazı dili, yani Çağatay edebî dilinin tesiri altında Türkistan'da meydana gelen edebî dil hüküm sürmektedir. Ekim devrimine kadar, “Türkî Til”i kullanan birçok Türk halkı gibi Başkurtlar da Arap alfabesini kullanmışlardır. Rusya'da 1710/11 yıllarından itibaren Arap harfleri ile basılan kitaplar yayımlanmaya başlamıştır (Kurat 1966: 108; Temir 1992: 709; Ercilasun 1993: 68-69; İşbirzin, Absalyamov 1979: 81; 1993: 205; Gelevitdinov 2008: 92). 1905 Rus inkılabından sonra Kazan edebiyatı basın hayatında hareketlilik kazanmıştır. Özellikle 1905-1917 yılları arasında Kazan edebî dilinde gazete ve dergiler çıkmaya devam etmiştir (Kurat 1966: 162; Temir 1992: 719; İnan 1998: 189).

1917 Şubat ihtilali Rusya içerisindeki milletlere önceleri hürriyet getirmiş ve bu milletler muhtariyet veya istiklal hareketleri ile siyasi teşkilatlanma yoluna girmiş olsa da daha sonra Bolşevik ihtilali ile birlikte iç savaş başlamıştır (Temir 1992: 721). Bütün bu gelişmelerin ardından yukarıda bahsedildiği üzere siyasi olarak İdil-Ural birliğinden ayrılarak muhtariyeti ilan edilen Başkurdistan'da Başkurt Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve onun devamı olan İdil-Ural Türkçesinin yanında sadece bir konuşma dili iken artık bir yazı dili olma yoluna girmiş daha önce başlayan alfabe çalışmaları da hız kazanmıştır (Kireyev 1999: 176).

Başkurt alfabesi için Ekim ihtilaline kadar Rus alfabesi esasında harfler düzenlenmiştir. 1907'de Başkurt bilim adamları bu konuda çalışmalar yapmıştır. Bessonov, Bukvar dilya başkir adlı bir kitap yazmış ve burada 41 harfli Başkurt alfabesini teklif etmiştir. V. İ. Katarinskiy de yine aynı isimdeki kitabında, Rus alfabesine Başkurt Türkçesinin seslerini eklemiştir. Aynı yıl, M. A. Kulayev Rus-Grek-Latin esaslı bir alfabeyi Başkurt alfabesi olarak kullanmaya başlamıştır. Bu alfabenin Başkurt Türkçesi için uygulanabilmesi bazı yeni harflerin eklenmesiyle mümkün olabilirdi. Bu eklemeler de yapılarak, bu alfabe 1912'de uygulamaya konulmuştur (Kiyekbayev 1966: 30-31; İşbirzin vd. 1993: 211; Tacemen 1994: 29; Tokatlı 2002: 86; Kononov 2009: 234). 20 Aralık 1939'da, Başkurdistan hükümeti, Latin alfabesinden Rus alfabesine geçmeyi ve bu alfabe esasında hazırlanan imla kurallarını kabul etmeyi öngören bir karar imzalamıştır. Birtakım konferans ve

çalışmalardan sonra, 15 Kasım 1941’de Başkurt Yüksek Şura Başkanlığı tarafından Başkurt Türkçesinin bugün hâlâ kullandığı alfabe kabul edilmiştir (İşbirzin vd. 1993: 212). 1950’de bu alfabeye, alıntı kelimelerde kullanılan /ë/ sesi eklenmiştir. 23 Kasım 1950’de yeni alfabe ve imla resmen kabul edilip yayımlanmıştır (İşbirzin vd. 1993: 212). Bu alfabede 42 harf mevcuttur. Bunların 10’u Başkurt Türkçesinin karakteristik sesleri olan /ŭ/, /ü/, /ä/, /i/, /H/, /Â/, /g/, /q/, /ŋ/, /h/ sesleridir. Ayrıca Kiril alfabesinde bulunan /ya/, /yu/, /yo/, /şç/, /ts/ gibi çift sesler mevcuttur ve yine Rusça kelimelerde bulunan kalınlaştırma ve inceltme işaretleri vardır.

Türk Lehçelerinin tasniflerinde Başkurt Türkçesi genellikle Kuzeybatı – Kıpçak grubunda tasnif edilmiştir. Radloff’un tasnifinde Başkurt Türkçesi “Batı diyalektleri” başlığı altında incelenmektedir. Ses denkliklerini kullanarak ilk bilimsel tasnifi yapan Samoyloviç’in sınıflandırmasında ise “Tav- grubu (Kıpçak- kuzeybatı)” içerisinde yer alan Başkurt Türkçesi, Ligeti tarafından “Kıpçak dilleri” içerisinde değerlendirilmiştir. Baskakov, Başkurt Türkçesini Başkurt şeklinde almakta ve “Türk Dillerinin Batı Hun Dalı” ana başlığı altında bulunan “Kıpçak grubu” içersine dâhil etmektedir. Räsänen’in yedi grupta incelediği Türk lehçeleri tasnifinde Başkurt Türkçesi “Kuzeybatı grubu”nda yer almıştır (Arat 1987: 73-149; Tavkul 2002’den: 636- 644).

Tarihî kayıtlara dayanarak daha çok kronolojik bir sıra esasında Türk dillerini eski (ancient), orta (medieval), modern ve yeni (recent) olarak dört gruba ayırdığı tasnifinde Malov, Başkurt Türkçesini “Yeni” grubuna dâhil etmiştir. Benzing ve Menges’in Türk dilleri üzerinde yaptıkları tasnif denemelerinde de Başkurt Türkçesi “Batı Türkçesi (Kıpçak-Kuman dilleri)” başlığı altında ele alınmıştır (Benzing, Menges 1979: 4; Tavkul 2002’den: 640- 641). Arat’ın tasnifi de yine fonetik esaslara dayanılarak yapılmıştır ve Başkurt Türkçesi, “tav- grubu” içerisinde değerlendirilmiştir (Arat 1987: 146). Türk dillerini altı seslik ölçüte göre değerlendiren Tekin’in tasnifinde ise Başkurt Türkçesi “ayak/ tavlı (Kıpçak) grubu”nda verilmiştir (Tekin, Ölmez 1999: 56, 103).

Başkurt Türkçesinde ağız araştırmaları, bilimsel anlamda özellikle Başkurt yazı dilinin resmî olarak kabul edildiği 20. yüzyılın ilk çeyreğinde hız kazanmıştır. 1928 yılında Başkurdistan SSSR İlimler Akademisinde, Dmitriyev başkanlığında bir heyet kurulmuştur ve bu heyet, ağız araştırmaları yapmakla görevlidir. Dmitriyev bu heyette ilk defa farklı bölgelerde seslerin nasıl telaffuz edildiklerini ve anlamsal farklılıklarını ortaya koymaya yönelik bir anket hazırlamıştır (Garipov 1980: 219; İşbulatov 1972: 27; Mirjanova 1979: 12; Maksyutova 1984: 76; İşbirzin vd. 1993: 198).

Bu yıllardan itibaren, gerek bu şekilde kurulan heyetlerle, gerekse bireysel çalışmalarla Başkurt Türkçesi ağız araştırmaları gittikçe artmıştır. Başkurt ağızları ve bu ağızların tasnifi üzerine Bessenov, Radloff, Poppe, Devletşin, Kiyekbayev, Maksyutova, Mirjanova, Baişev, Yuldaşev, İşbulatov, Ehmer, Garipov, Baskakov vb. gibi dilciler çeşitli araştırmalar yapmışlardır (Maksyutova 1972: 286-288; Mirjanova 1979: 13; İşbirzin vd. 1993: 26-30). Bütün bu araştırmacılar, Başkurt ağızlarını bazen

benzer bazen de ayrı şekillerde tasnif etmişlerdir. Ayrıca bir yandan tasnif çalışmaları devam ederken diğer yandan da ağız atlasları hazırlanmıştır (Maksyutova 1983).

Bessonov'un Başkurt Türkçesi için hazırlamış olduğu alfabe kitaplarından da anlaşıldığı üzere o, Başkurt ağız bölgelerini güneydoğu ve kuzeydoğu olmak üzere iki kısım olarak düşünmektedir. Böylece Bessenov ve Radloff, Başkurt ağızlarını iki ana gruba ayırmışlardır. Bu ağızlar şunlardır:

1. Dağ ağızı

2. Ova (yalan) ağızı (Maksyutova 1972'den: 285; İşbulatov 1972'den: 27; Mirjanova 1979'dan: 6-13).

Devletşin ise Başkurt ağızlarını altı grupta incelemiştir. Bunlar;

1. Kıvakan ağızı

2. Yurmatı ağızı

3. Ay ağızı

4. Halyot ağızı

5. Tabın ağızı

6. Dim ağızdır (Maksyutova 1972: 286; Gökçe 1999: 25)

Kiyekbayev, İşbulatov ve Maksyutova da Başkurt ağızlarını 2 gruba ayırmışlardır:

1. Doğu ağızları

2. Güney ağızları (İşbulatov 1972'den: 31; Maksyutova 1972: 286; Mirjanova 1979: 13; İşbirzin vd. 1993'ten: 199; Kiyekbayev, Seyitbattalov vd. 2004'ten: 6).

Baişev, Ehmer, Yuldaşev ve Garipov, Başkurt ağızlarını genellikle birbirine benzer şekilde üçe ayırmışlardır:

1. Doğu ağızları,

2. Güney ağızları,

3. Batı (veya kuzeybatı) ağızları (İşbulatov 1972'den: 29; Mirjanova 1979'dan: 13; Maksyutova 1984: 77; İşbirzin vd. 1993'ten: 199).

Baskakov, Başkurt Türkçesinin ağızlarını aşağıdaki 3 ayrı grupta incelemiştir.

1. Kıvakan (Dağ) ağızları

2. Yurmatı (Bozkır) ağızları

3. Burzyan (Kuzeybatı) ağızları (1960: 162)

Poppe, Başkurt Türkçesinin ağızlarını 3 grupta ele almıştır:

1. Dağlık ağızlar (Kuzeydoğu ve güneydoğuda),
2. Bozkır ağızları (Güneybatı ve merkez bölgelerde),
3. Kuzeybatı (1964: 3).

Bütün bu tasniflerde, bazen tamamen fonetik özellikler göz önünde bulundurulurken, bazen de ağızların coğrafi konumlarının esas alındığı göze çarpmaktadır. Bu ağız çalışmaları arasında, Başkurt Türkçesinin ağızlarını tasnif etmekle birlikte bu ağızların sözlüğü de düzenlenmiştir. Bunun iki güzel örneği, 1987’de Maksyutova tarafından yayımlanan *Başkurt Hüyleşterinin Hızlılığı* ile Nezergulov’un başkanlığında 2002’de hazırlanan *Başkurt Tilinin Diyalektarı Hızlılığı* adlı çalışmalarıdır. Başkurt Türkçesinin ağızlarıyla ilgili çalışmalar bugün hâlâ hem Başkurdistan’da hem de Türkiye’de devam etmektedir.

Başkurt Türkçesini Diğer Türk Lehçelerinden Ayıran Belli Başlı Özellikler

Başkurt Türkçesinde, tam geniş /o/, /ö/ ünlüleri yoktur. Buna karşılık normalden biraz daha kısa telaffuz edilen ve /u/, /ü/ ye göre biraz daha geniş olan /ū/ ve /ǔ/ ünlüleri vardır: *būrūn* “eski, önce”, *qūyrūq* “kuyruk”, *tūrmūş* “hayat”, *ūlū* “büyük”, *tūlkū* “tilki”, *ūlkān* “büyük”, *ūlgū* “örnek”.

Başkurt Türkçesinde ayrıca Türkiye Türkçesindeki /e/ ünlüsünden daha açık ve geniş telaffuz edilen /ä/ ünlüsü vardır: *äbĭĭ* “ihtiyar kadın”, *xikäyä* “hikâye”, *xätär* “tehlike”, *äsä* “anne”, *äyzä* “haydi”.

/e/ ile /i/ arasında normalden daha kısa telaffuz edilen ve Başkurt Türkçesinin karakteristik ünlülerinden biri de /ĭ/ ünlüsüdür. Bu ünlü alfabede iki farklı harfle temsil edilir: *ĭlĭk* “ilk”, *xärĭĭ* “harf”, *kĭlām* “kilim”, *kĭĭĭ* “yabancı”, *hĭpĭrĭw* “süpürmek”, *ĭrĭ* “iri, kibirli”.

Ünlülerde Görülen Ses Hadiseleri

Türkiye Türkçesindeki /o/, /ö/ sesleri, Başkurt Türkçesinde /u/, /ü/ olmuştur: *un* “on”, *yul* “yol”, *tura* “doğru”, *hūz* “söz”, *kūz* “göz”.

Türkiye Türkçesindeki /u/, /ü/ ünlüleri Başkurt Türkçesinde /ū/, /ǔ/ olmuştur. *tūrūw* “durmak”, *kūş* “kuş”, *ūs* “üç”, *kūn* “gün”.

Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki /ä/ ünlüsü benzeşme yoluyla kalınlaşarak /a/ olmuştur: *aẓan* “ezan” (Ar. *āẓān*), *dawam* “devam” (Ar. *dāwām*), *qazna* “hazine” (Ar. *ḥazīnā*), *yawap* “cevap” (Ar. *cāwāb*), *darya* “derya” (Far. *dāryā*), *farman* “ferman” (Far. *fārmān*).

Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki /ā/ ünlüsü bazı kelimelerde incelererek kısalmıştır: *riwāyāt* “rivayet” (Ar. *riwāyāt*), *āxwāl* “ahval” (Ar. *aḥwāl*), *yĭñāyāt* “cinayet” (Ar. *cināyāt*), *lālā* “lale” (Ar. *lālā*), *bārābār* “beraber” (Ar. *bārābār*).

Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki /ä/ ünlüsü Başkurt Türkçesine bazen daralarak /i/ olmuştur: *imñ* “emin” (Ar. *āmñ*), *kiramät* “keramet” (Ar. *kārāmät*), *şışmä* “çeşme” (Ar. *çāşmä*).

Arapça ve Farsça bazı alıntı kelimelerdeki /u/, Başkurt Türkçesinde kısalıp incelenerek /ü/ olmuştur: *qüzrät* “kudret” (Ar. *qudrat*), *rüxsät* “ruhsat” (Ar. *ruhṣat*), *nüşxä* “nüsha” (Ar. *nusḥa*), *dürüş* “dürüst” (Far. *durust*).

Arapça tek heceli alıntı kelimelerde /ı/ ve /ĩ/ türemesi meydana gelir: *sinif* “sınıf” (Ar. *şinf*), *rızık* “rızk” (Ar. *rizk*), *vaqıt* “vakit” (Ar. *waḳt*), *xārġ* “harf” (Ar. *ḥarf*), *därş* “ders” (Ar. *därs*), *yñš* “cins” (Ar. *cins*).

/s/ ünsüzü Başkurt Türkçesinin karakteristik seslerinden biridir. Dişler arasından çıkan bir /s/ ünsüzüdür: *albaşı* “kötü rüya”, *alış* “uzak”, *balaş* “halı”, *iş* “his, duygu”, *käş* “çimen”.

/z/ ünsüzü de yine Başkurt Türkçesinin karakteristik seslerinden biridir ve bu ses de dişler arasından çıkan bir ünsüzüdür: *qaz* “kaz”, *qäzġr* “fiyat, kıymet”, *qızıw* “kızmak”, *qüzä* “görücü, kılavuz”.

/ğ/ art damak ünsüzüdür; /g/ ye göre gırtlığa daha yakın telaffuz edilir: *qūzağıy* “dünür”, *sağılış* “püskürtme, yansıma”, *sağı* “kayak”, *sığış* “nutuk; asıl”, *täbigät* “tabiat, doğa”.

/x/ ünsüzü Arap telaffuzuna uygun gırtlaktan sızıcı olarak telaffuz edilir: *tñnikum* “lise”, *xafa* “telaş, endişe”, *xästär* “kaygı”, *ixlas* “samimi”.

/q/ ünsüzü de yine Türkiye Türkçesindekinden daha arkada ve gırtlığa yakın telaffuz edilir: *qabat* “tekrar, yeniden”, *mamıq* “pamuk”, *multıq* “tüfek”, *qamsı* “kamçı”.

/ŋ/ ünsüzü damak n’sidir: *käñäş* “öğüt”, *küñġ* “gönül”, *şñläw* “çınlamak”, *tiñlġk* “eşitlik”, *yañaq* “yanak”.

/w/ sesi Başkurt Türkçesinde ayrı bir harfle gösterilmez, /u/ ve /ü/ harfleri iki ünlü arasında kaldığında ve kelime sonunda /w/ sesine tekabül eder: *yıwaş* “yumuşak”, *yūqlaw* “uyumak”, *xāwġ* “korku”, *dawıl* “fırtına”, *hawıt* “kap”, *haw* “sağ”, *taw* “dağ”.

Ünsüzlerde Görülen Ses Hadiseleri

a. Kelime Başında Görülen Ses Hadiseleri

Eski Türkçede kelime başındaki /b/ lerin bir kısmı Türkiye Türkçesinde /p/ olurken Başkurt Türkçesinde korunmuştur: ET. *bik* > Bşk. *bik* “pek”, ET. *bişir* > Bşk. *bışır* “pişirmek”, ET. *barmak* > Bşk. *barmaq* “parmak”.

Eski Türkçede birkaç kelimede, kelime başı /b/ ünsüzü /m/ olmuştur: ET. *biñ* > Bşk. *miñ* “bin”, ET. *bān* > Bşk. *min* “ben”, ET. *bin* > Bşk. *mñ* “binmek”, *muyın* “boyun”, *murun* “burun”.

Bugün Türkiye Türkçesinde /v/ ye dönen Eski Türkçede kelime başı bazı /b/ler de Başkurt Türkçesinde korunmuştur: ET. *bar* > Bşk. *bar* “var”, ET. *bar-* > Bşk. *bar-* “var-”, ET. *bär-* > Bşk. *bir-* “vermek”.

Başkurt Türkçesinde bazı alınma kelimelerde, kelime başı /b/’ler korunurken, bazı kelimelerde /p/ olur: *partiya* “parti” (Rus. *partiya*), *parta* “sıra” (Rus. *parta*), *parağraf* “paragraf” (Rus. *paragraf*); *büt* “put” (Far. *büt*), *birsätkä* “peçete” (Rus. *perçetka*), *bašta* “padişah” (Far. *pādšāh*), *bäygämbär* “peygamber” (Far. *päygämbär*).

Genel Türkçede kelime başındaki bütün /s/ ler Başkurt Türkçesinde /h/ olur: *hin* “sen”, *hūraw* “soru”, *hǟ* “siz”, *hıwıq* “soğuk”. Lehçeye has bu karakteristik özellik Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelere de yansımış ve kelime başında bulunan Ar. /ā/; Far. /s/ sesleri de /h/ olmuştur: *habın* “sabun” (Ar. *ṣābūn*), *hürät* “suret” (Ar. *ṣūrāt*), *hawap* “sevap” (Ar. *sāwāb*), *haray* “saray” (Far. *sārāy*) *hūrmä* “sürme” (Far. *surmä*).

Genel Türkçede kelime ve ek başında bulunan /ç/ ünsüzü sistemli olarak /s/ olur: *saqırırw* “çağırarak”, *sūnkū* “çünkü”, *sıgırw* “çıkmak”. Bu özellik alıntı kelimelere de yansımış ve Farsçadan giren kelimelerde de kelime ve ek başındaki /ç/ ünsüzü /s/ olmuştur: *sūnki* “çünkü” (Far. *ṣūnki*), *baqsa* “bahçe” (Far. *bāğčä*), *sıraq* “çırağ” (Far. *ṣārāğ*), *sınar* “çınar” (Far. *ṣinār*).

Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelerde kelime başı /c/ sesleri sistemli bir şekilde /y/ olmuştur: *yāñyāt* “cinayet” (Ar. *cināyāt*), *yaza* “ceza” (Ar. *cāzā*), *yännät* “cennet” (Ar. *cānnät*), *yışm* “cisim” (Ar. *cism*), *yabrail* “Cebrail” (Ar. *cābrā*’ıl), *yämägüt* “cemaat” (Ar. *cāmā*’at), *yän* “can” (Far. *cān*), *yıhan* “cihan” (Far. *cihān*).

b. Kelime İçi ve Kelime Sonunda Görülen Ses Hadiseleri

Köktürkçede kelime içi ve sonunda bulunan /b/ ler Başkurt Türkçesinde çift dudak v’si, /w/ ile karşılanır: *sub* > Bşk. *hıw* “su”, *kabıſ-* > Bşk. *qawıſ-* “kavuşmak”.

Eski Türkçede kelime içi ve sonundaki bazı /b/ ler ise Başkurt Türkçesinde /y/ ile karşılanmıştır: ET. *eb* > Bşk. *üy* “ev”, ET. *seb-* > Bşk. *hüy-* “sevmek”.

Arapça alıntı kelimelerde, kelime içi ve kelime sonunda görülen /c/ sesi sızıcılaştırarak /j/ sesine dönmüştür: *mäjbür* “mecbur” (Ar. *mācbūr*), *vıjdan* “vicdan” (Ar. *wicdān*), *äjäl* “ecel” (Ar. *äcāl*), *mäjliſ* “meclis” (Ar. *māclis*), *xaj* “hac” (Ar. *ḥacc*).

Başkurt Türkçesinde Arapçadan alınan bütün kelimelerde bulunan /è/ (Ayın) sesi sistemli bir şekilde /ğ/ olmuştur: *vägäz* “vaaz” (Ar. *wa*’z), *ğalim* “alim” (Ar. *‘ālim*), *ğümſ* “ömür” (Ar. *‘ömr*), *dūğa* “dua” (Ar. *du*’ā), *sägät* “saat” (Ar. *sā*’at).

Arapçadan alınan birkaç kelimede, kelime başı /h/ ünsüzünün düştüğü görülmektedir: *iſäp* “hesap” (Ar. *ḥisāb*), *äkiät* “hikâye” (Ar. *ḥikāyā*), *aram* “haram” (Ar. *ḥarām*).

Aşağıdaki /st/ ünsüzleriyle biten Farsça alıntı kelimelerde bu çift ünsüzün /t/ si Başkurt Türkçesinde düşmüştür: *dürüş* “dürüst” (Far. *durust*), *duş* “dost” (Far. *düst*), *raş* “rast” (Far. *rast*) (Yazıcı Ersoy 2007: 811-814).

KAYNAKÇA

- ABDULLİN, Y. (1992). “Çözülmemiş Düğümmler (Tatar-Başkurt Meselesi Hakkında)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (Çev. Mustafa Öner), C. 76: 95-107.
- AKMANOV, İ. Ğ. (1995). *Başqurtustan Tarihi* 8-9, Ufa.
- ARAT, R. R. (1987). *Makaleler*, TKAE Yay. Ankara.
- ATALAY, B. (1985). *Divanü Lûgati't Türk Tercümesi*, I-IV. Cilt, Ankara: TDK Yay.
- BASKAKOV, N. A. (1960), *Tyurskie yazıki*, Moskova. *Başkirskiy russkiy slovar*. (1958). Moskova.
- BENZİNG, J. (1959). “Das Baschkirische”, *PhTF I*, Wiesbaden, s. 421-434 (Çev. Mustafa Argunşah, “Başkurt Türkçesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan, 1995/ 1, s. 127-142).
- BENZİNG, J., KARL M. (1979). “Türk Dillerinin Sınıflandırılması”, (Çev. R. Küçükboyacı), *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara, 1-28.
- DEMİR, B. (2002). “Başkurdistan: Tarihi, Nüfusu, Etnopolitik Durumu ve Millî Gelişmeler”, *Türkler*, C. 20, s. 73- 80.
- DEVLET, N. (1989). *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul.
- DEVLET, N. (1997). *İdil-Ural Ekspedisyonu Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar*, Ankara.
- DEVLET, N. (1998). *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Meclisi*, İstanbul.
- ERCİLASUN, A. B. (1993). *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yay: 93, Ankara.
- ERCİLASUN, A. B., Z. AKKOYUNLU (2014). *Dîvânu Lugâti't Türk*, Ankara: Akçağ Yay.
- ESFENDİEROV, E. (1996). *Ulatayzarzıñ Bar Tarixı*, Ufa.
- GARİPOV, T. M. (1980). “Başkirskaya dialektologiya, sovremennoe sostoyanie i bližajšie perspektivi”, *Voprosı dialektologii Tyurkskih yazıkov*, Bakü: İzdatel'stvo Akademii Nauk Azerbaylanskoy SSR, 219-221.
- GELEVİTDİNOV İ. (2008). *Başqurt Edebi Tili Tarihi*, Ufa.
- GOLDEN, P. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev: Osman Karatay), Ankara: Karam Yayınları.

- GÖKÇE, H. (1999), *Başkurt Türkçesinin Tarihi Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, Ankara Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- HÜSEYİNOV, G. (2000). *Ähmätzäki Välidi Tuğan*, Ufa.
- ILISHEV, Ildus G. (2002). “Sovyetler Birliği’nden Sonra Başkurdistan ve Rusya”(Çev: Hatice Babavatan), *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., C. 20, Ankara, s. 64-72.
- İNAN, Abdulkadir. (1998). *Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara.
- İŞBİRZİN E. F., Z. Z. ABSALYAMOV (1979). “Razvitie Leksiki başkirkosgo literaturnogo yazık v sovetskyu epohu”, *Başkirkaya literatura i literaturnıy yazık na covremennom etape*, Ufa.
- İŞBİRZİN, E.F., İ. Ğ. GELEVETDİNOV, R. H. HALİKOVA (1993). *Başkurt Edebi Tilinin Tarihi*, Ufa.
- İŞBULATOV, N. H. (1972). *Hezirgi Başkurt Tili (Edäbi tildin normalar sistemahı)*, Ufa.
- KAMALOV, İ. (2008). “Başlangıçtan Günümüze Başkurtlar”, *Tarihten Bugüne Başkurtlar, Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*, (haz. A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov), İstanbul.
- KİREYEV, İ. (1999). “Başkurdistan’da Dillerin Hukukî ve Fiilî Durumu: Teori ve Pratikte Dil Siyaseti Problemleri”, *KÖK Araştırmalar*, C. 1, S. 2: 175-202.
- KİYEKBAYEV, G.F. (1966). *Hezirgi Başkurt Tili*, Ufa.
- KİYEKBAYEV, G.F., SEYİTBATTALOV G. G. (2004). *Başkurt Tili*, Ufa.
- KONONOV, A. N. (2009). *Rusya’da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi*, (çev. Kamil Veli Nerimanoğlu, Nazım Muradov, Yakup Sevimli), Ankara.
- KOŞAY, H. Z. (1960). “İdil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei Hakkında”, *V. Türk Tarih Kongresi*, 12-17 Nisan 1956, Ankara, 232-243.
- KURAT, A. N. (1965). “Rus Hâkimiyeti Altında İdil- Ural Ülkesi”, *DTCFD*, C. XXIII, S. 3-4, Ankara.
- KURAT, A. N. (1966). “Kazan Türklerinin ‘Medenî Uyanış’ Devri (1917 Yılına Kadar)”, *DTCFD*, C. XXIV, S. 3-4, Ankara, 95-194.
- KURAT, A. N. (1954). “Kazan Hanlığı (1437-1556)”, *DTCFD*, C. XII, S. 3-4, Ankara, 227-246.
- KURAT, A. N. (1972). *IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara.
- KURAT, A. N. (1993). *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Ankara: TTK Yay.

- KUZEYEV, R. G. (2005). *İtil- Ural Türkleri*, İstanbul: Selenge Yay.
- MAKSYUTOVA, N. H. (1972). “Başkurt Tili Hüyleşterin Üyrenivdegi Tüp Usurzar”, *Bilimsel Bildiriler*, Ankara: TDK Yay.
- MAKSYUTOVA, N. H. (1983). *Lingvogeografiçeskoe izuçenie başkirkogo yazıkı (Dialektologičeskiy atlas) 1973-1983*, Ufa.
- MAKSYUTOVA, N. H. (1984). “Başkirkaya Dialektologiya”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, No: 2, 1984, 76-81.
- MEHİTOV, N. A. (1995). *Başqurtistan Tarihi 8-9*, Ufa.
- MİRJANOVA, S. F. (1979). *Yujny Dialekt Başkirkogo Yazıkı*, Moskova.
- ÖNER, M. (1994). “Başkurt Türkçesinden Metinler”, *E.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 8 (İzmir), s. 114.
- ÖNER, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara, TDK Yay.
- ÖZKAN, Fatma. (1994). *Abdullah Tukay'ın Şiirleri- İnceleme- Metin- Aktarma*, TKAE Yay: 136, Ankara.
- ÖZTEKTEN, Özkan (2008). “‘Tatar-Başkurt Meselesi’ ve Başkurtça”, *Tarihten Bugüne Başkurtlar, Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*, Ankara, 69-91.
- POPPE, Nicholas. (1964). *Bashkir Manual, (Descriptive Grammar and Texts with A Bashkir- English Glossary)*, Indiana University, Bloomington.
- RÁSONYİ, L. (1993). *Tarihte Türklük*, Ankara: TKAE Yay.
- RUDENKO, S. İ. (2001). *Başkurtlar*, (Çev. Roza- İklil Kurban), Konya: Kömen Yay.
- SARAY, Mehmet. (1992). “Başkirt” maddesi, *TDVİA*, C.5, İstanbul.
- ŞAHİN, L. (2008). “Tatar-Başkurt İlişkileri: Sorunlar Gerçek mi? Yapay mı?”, *Tarihten Bugüne Başkurtlar, Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*, Ankara, 50-68.
- TACEMEN, A. (1994). *Rus Egemenliğindeki Türklerin Alfabelerinin Değişmeleri, 1769-1740*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri.
- TAVKUL, Ufuk (2002). “Türk Lehçelerinin Sınıflandırılması”, *Türkler*, 636- 644.
- TAYMAS, A. B. (1988). *Kazan Türkleri*, TKAE Yay., Ankara.
- TEKİN, T., M. Ölmez (1999). *Türk Dilleri*, İstanbul: Yıldız Yay.
- TEMİR, A. (1992). “Kuzey Türk Edebiyatı ‘Tatar-Başkurt’”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 705-726.
- TOGAN, Z. V. (1993). “Başkirt”, *İslam Ansiklopedisi*, C. II, s. 328-332.
- TOGAN, Z. V. (1999). *Zeki Velidi Togan, Hatıralar*, Ankara.

- TOGAN, Z. V. (2003). *Başkurtların Tarihi*, Ankara: Türksöy Yay.
- TOKATLI, Suzan. (2002). “Başkurt Türkleri”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., C. 20, Ankara., s. 81-87.
- YAZICI ERSOY, H. (2007). *Türk Lehçeleri Grameri, "Başkurt Türkçesi", s. 749-810*. Ankara. Akçağ Yay.
- YİĞİT A. (2002). “Başkurdistan”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., C. 20, Ankara, 88-93.
- ZEYNOLOV, Ferhat (1981). *Türkologiyanın Esasları*, Bakû.
- http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/vol11/pub-11-1-7.pdf 08.06.2020
- <http://rahimitegez.ru/naselenie-bashkirii-2019/> 08.06.2020
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Ba%C5%9Fkurdistan#Ekonomi> 08.06.2020

HACER TOKYÜREK***BUDİZM VE TÜRKLERDE BUDİZM ETKİSİ¹****1. Budizm**

Dünya yaratıldığı andan itibaren doğal güçler ve tanrıların kaprisleri insanlar üzerinde her zaman hâkim olmuştur. Fakat 2500 yıl önce insanlık derin bir değişim yaşamış, tanrılar bir kenara itilmiş, artık kendi kaderimizden kendimiz sorumlu duruma gelmişizdir. Bütün dünyada değişim baş göstermiş ve bu dönemde bilgelik yükselmiştir. Bu yüzyılın üç önemli öncüsü vardır: Sokrates, Konfüçyüs ve Buddha. Antik dünyanın büyük düşünürleri olan bu üç bilge kişinin fikirleri modern dünyanın da temelini atmıştır. Var olan düzene karşı çıkıp sosyal ve dinî geleneği değiştirmeyi amaçlayan bilgeler, eylemleriyle radikal kararlar almışlardır ki bu bilgelardan biri de gerçeğin gezgin arayıcısı olan Buddha'dır².

Buddha'nın tam adı Siddhārta Śākyamuni Gautama Buddha'dır ve kendisinin MÖ 563-483/567-487 yılları arasında Hindistan bölgesinde yaşadığı düşünülmektedir. Siddhārtha 'nihai hedefine ulaşan', Śākyamuni 'Śākya kabilesinin bilgisi' anlamındayken Gautama da aileyi temsil etmektedir. Śākyamuni Buddha'nın gerçek hayatıyla ilgili fazla bilgi bulunmamakla birlikte onun hayatı efsanevi bilgiler içermektedir. O sanki bir destan kahramanı olarak gösterilir ve tarihî Buddha ya da tarihî Gautama olarak adlandırılır (Robinson-Johnson 1996: 10; Tokyürek 2019: 72).

Onun hayatıyla ilgili şunları söylemek mümkündür. Śākyamuni, Kapilavastu'nun hükümdarı ve kşatriya (savaşçı) sınıfına bağlı olan Śuddhodāna'nın

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri/Türkiye. Elmek: htokyurek@hotmail.com, hacertokyurek@erciyes.edu.tr. Bu yazı TÜBA-GEİP kapsamındadır.

¹ Konuşma Tarihi: 6 Mayıs 2020

² Yukarıdaki paragraf belirtilen belgeselden alıntılanmıştır. <https://www.youtube.com/watch?v=RgrdZJFyE10&t=184s> (25.05.2020).

oğludur. Kapilavastu arkeolojik kazılara göre, bugün Hindistan ile Nepal sınırında bir yerdir. Śuddhodāna'nın eşi ve Śākyamuni'nin annesi ise Māyā'dır. Śākyamuni, önceki beş yüz ya da beş yüz elli yeniden doğumdan sonra, Tuṣita cennetinde bir Bodhisattva olarak doğar, beyaz bir fil ile aşağıya iner ve temiz kadın olarak tanımlanan Māyā'nın sağ tarafından rahmine girer. Efsaneye göre, Śākyamuni'nin annesi bu durumu rüyasında görmüştür. Māyā'nın hamileliği, dördüncü ayın sekizinci günü ile gelecek senenin ikinci ayının sekizine kadar devam eder ve Māyā bu çocuğu Kapilavastu yakınlarındaki Lumbinī koruluğunda bir ağacın altında acısız bir şekilde doğurur. Başka bir anlatıda ise Māyā, bir ağacın dalına tutunarak çocuğunu doğurur. Bu sahne Budist Hint sanatında doğurganlığı simgeler. Çünkü Māyā'nın dalına tutunduğu ağaç aslında hayat ağacıdır. Buddha'nın doğumu üzerine bazı mucizevi olaylar görülür. Yeni doğan çocuk, ayağa kalkar, yedi adım yürür ve bu doğumun en son doğumu olduğunu ilan eder. Aydınlanmak ya da uyanmak onun kaderidir. Kısa bir süre sonra da zaten Asita, çocuğun münzevi hayatı seçmesi halinde Buddha, sarayda kalırsa büyük bir hükümdar olacağı kehanetinde bulunur. Çocuğun ailesi, çocuğa 'nihai hedefine ulaşan' anlamında Siddhārtha ismini verir (Robinson-Johnson 1996: 11; Tokyürek 2019: 73). Śākyamuni'nin annesi Māyā Śākyamuni'yi doğurduktan yedi gün sonra ölür. Māyā'nın kız kardeşi Prajāpatī/Mahāprajāpatī tarafından Śākyamuni'nin bakımı üstlenilir. Daha sonra Śākyamuni on altı yaşına geldiğinde Yaśodharā ile evlenir ve Rāhula isminde bir oğlu olur (Soothill-Hodous 1937: 482b; Tokyürek 2019: 73). Śākyamuni, sarayda çok lüks bir hayat yaşar ve onun için her üç Hint mevsiminde bir saray yaptırılır. Śuddhodāna, oğlunu çeşitli eğlencelerle özellikle tensel zevklerle oyalamak ister. Fakat bir gün Śākyamuni, krallığı içinde bir gezi esnasında önce bir hasta, yaşlı ve sonra da bir ölü görür ve hayatın gerçek ızdırabını anlar. Daha sonra ise bir münzevi ile karşılaşır ve asıl mutluluğun bunda olduğunu düşünür. Böylece Śākyamuni artık güvenli hayattan vazgeçerek evinden ayrılmaya karar verir. Evinden ayrıldığı gece, eşi Yaśodharā ile oğlu Rāhula'ya bakar ve oradan atı ile uzaklaşır. Ormana vardığında atını tekrar evine gönderir ve saçlarını keser, kıyafetlerini değiştirir (Robinson-Johnson 1996: 12-13; Tokyürek 2019: 73). Burada rüzgâr gibi beyaz atıyla evinden ayrılması bir halden başka bir hale geçişi simgeler ve kahramanın yolculuğunu gösterir. Śākyamuni evinden ayrılıp münzevi hayat yaşamak için ormana çekildiğinde 29 yaşındadır. Bu esnada çeşitli üstatlarla görüşür ve onların düşüncelerini öğrenir. Fakat bu münzevilerin görüşlerini tam olarak kabul etmez. Ormanda beş arkadaşı ile birlikte altı yıl boyunca münzevi hayatını sürdürmekle birlikte istediği aydınlığa ulaşamaz. Hatta hemen hemen hiçbir şey yememesinden dolayı açlıktan ölecek duruma gelir. Sujātā adındaki köylü bir kızın getirdiği yemeği yiyerek ölmekten kurtulur, fakat bu defa da arkadaşları onu terk eder. Böylece, Śākyamuni aşırılığı reddederek orta yolu bulur (Soothill-Hodous 1937: 482b; Tokyürek 2019: 73). Bu köylü kızın getirdiği yemeği kabul ettikten ve arkadaşları onu terk ettikten sonra Śākyamuni, *bodhi* ya da *bo* ağacının altına oturur ve aydınlanıncaya kadar kalkmama kararı alır. Sonrasında ölüm tanrısı ve günaha sevk eden Māra yani şeytan, Śākyamuni'nin gerçeği kavramasını engellemek amacıyla çeşitli girişimlerde bulunur. Śākyamuni'nin zihnini karıştırmaya çalışır, duygusallık, ızdırıp, açlık ve susuzluk, arzu, tembellik ve uyuşukluk, korku, şüphe, ikiyüzlülük,

kibir ve hırstan oluşan on ordusuyla Śākyamuni'ye saldırır. Fakat toprak Śākyamuni'ye dokunur, okyanus yükselir ve onun saçlarını yıkar. Böylece Māra, amacına ulaşamaz. Daha sonra, kendi kızları olan ızdırap, arzu ve hırsı Śākyamuni'nin üzerine gönderir ve yine başarısızlığa uğrar. Akşam güneş batarken Māra, yenilmiş bir şekilde kenarına çekilir (Robinson-Johnson 1996: 14-15; Tokyürek 2019: 73-74). Evinden ayrılmasının altıncı yılında Śākyamuni 35 yaşındayken aydınlığa ulaşmıştır artık. Böylece doğum ölüm zincirinden kurtulma yolunu bulur. Münzevi hayatı bırakmamakla birlikte temiz ahlaki öğütler. Daha sonra dört gerçeği ve sekiz asil yolu belirten ilk vaazını verir. Yoksulluk, erdem ve kavrama ya da yoğunlaşmayı temel alan Budizmi kurar. Kendisi de bir Buddha yani aydınlanmış olarak isimlendirilir. Kesin olmamakla birlikte MÖ 483/487 yılında ölür (Soothill-Hodous 1937: 482b; Buswell-Lopez 2013: 1814-1845; Tokyürek 2019: 74).

Yukarıdaki açıklamadan yola çıkarak efsanevi Buddha'nın bütün hayatını sekiz döneme ayırmak mümkündür. Bunlar, Tuṣita cennetinden inmesi, rahme girmesi, doğumu, dünyadan vazgeçmesi, Māra ile mücadelesi, aydınlanması, Dharma 'öğreti' tekerleğini döndürmesi, Parinirvāṇaya geçmesi yani ölmesidir (Buswell-Lopez 2013: 2625; Tokyürek 2019: 74).

Buddha aydınlandıktan sonra evine döner ve artık canlılara ızdıraptan kurtulma ve kurtuluşa erişme yollarını anlatmak için çeşitli vaazlar verir. İlk vaazı da Vārāṇasī'deki Geyik Parkı'nda dört asil gerçek üzerine yapmış olduğu konuşmasıdır. Bu dört asil gerçek, canlıların ızdıraplarının nedenini açıklamakla birlikte bu nedenlerin nasıl yok edilebileceğini de yöntemleriyle birlikte ortaya koymaktadır. Bunlar 'duḥkha, samudāya, nirodha ve mārga'dan oluşur ve bu gerçekleri şöyle sıralamak da mümkündür: Her şey acıdır, ızdırap kendi arzularımızdan kaynaklanır, bunların kökünü kurutmak ve Nirvāṇa'ya girmek kendi elimizdedir ve her şey ızdırabın kökünü kurutabileceğimiz yol ile yani sekiz asil yol ile mümkündür. Budist metinlerde doğum, yaşlanma, hastalanma ve ölüm, fiziksel ve ruhsal sıkıntılar, istenilen bir şeyin elde edilememesi gibi durumlar ızdırap olarak gösterilir. Budist düşünceye göre, ızdırap bütün yaşamımızın kaçınılmaz karakteridir ve aydınlığa ulaşılmadığı sürece ondan kurtulmak mümkün değildir (Buswell 2003: 239-240; Tokyürek 2019: 21). ızdırabın kaynağı ise genellikle yeniden var olma, açgözlülük ve yeni zevkler bulma isteği yani susuzluk olarak açıklanır. Bunlar tensel istek susuzluğu, var olma susuzluğu ve yok olma susuzluğudur. Bu susuzluk denilen arzu, açgözlülük ve hırslar canlının sürekli ızdırabına ve varoluşuna neden olur. Fakat susuzluk varoluşun tek nedeni değildir, Budizme göre her şey birbiriyle ilişkili ve bağlantılıdır. Susuzluk yani ihtiraslar, ızdırabın kaynağı gibi görünse de canlıların duyuları ve bağlandıkları nesneler onların tekrar yaşam zincirine dâhil olmalarına neden olur (Rahula 1974: 29-30; Soothill-Hodous 1937: 182a; Tokyürek 2019: 36). ızdırabı ortadan kaldırmak için buna neden olan susuzluğu yani ihtirasları yok etmek gerekir. Çünkü ızdırabın asıl kaynağı canlıdaki arzulardır, ihtiraslardır. Bu yüzden ızdırabın yok olması için ihtirasın, susuzluğun sönmesi gerekir. Bu da mutlak gerçek olan Nirvāṇa ile mümkündür. Nirvāṇa, tüm acıların ve ızdırapların sönmesini sağlar (Rahula 1974: 35; Tokyürek 2019: 48). Dört asil gerçeğin dördüncüsü ve sonuncusu

ızdıraplardan kurtulma yolu olan yol gerçeğidir. Orta yol da denilen yol gerçeğinde, canlıların olaylara karşı aşırı sevinç ve aşırı ızdırap duymaları engellenir. Yani sıradan insanların davranışları yok edilir. Buddha, her iki uç noktayı da yaşamış biri olarak bunların faydasız olduğuna kanaat getirmiş ve orta yolu keşfetmiştir. Böylece aydınlanmaya yani mutlak sükûnete ulaşmıştır. Yol gerçeği sekiz doğru yoldan oluşur (Rahula 1974: 45; Tokyürek 2019: 51). Bu sekiz doğru yol ise doğru görüş, düşünce, konuşma, hareket, yaşam, çaba, dikkat, yoğunlaşma şeklinde sıralanabilir. Bu sekiz asil yol canlının doğru bilgi ve kurtuluşu da elde etmesini sağlayacaktır (Tokyürek 2019: 52). Budizmdeki dört asil gerçeği hasta hekim ilişkisi şeklinde de düşünmek mümkündür. Burada canlılar hasta, Buddha da hekim olarak tasvir edilir. Canlıların hastalıktan kurtulması için öncelikle canlının hastalığının tespiti gerekir. Daha sonra hastalığın nedeni bulunmalı ve bu nedenler ortadan kaldırılmalıdır, yani tedavi edilmelidir. En son ise bir daha hastalanmamak için yapılması gereken doğru eylemler yapılmalı ve sönmenin devamlılığı sağlanmalıdır. Canlı burada tam kurtuluşu elde etmiş, artık onun için ölümün ya da doğumun, mutluluğun ya da acının bir önemi kalmamıştır. Mutlak sükûneti elde etmiştir artık o. Budizm canlının kendi selametini kendisinin elde etmesini öğretir. Dolayısıyla diğer dinlerde olduğu gibi canlının kaderinden tanrılar değil bizzat kendisi sorumludur. Canlı yapmış olduğu eylemler neticesinde ya yeniden doğup saṃsāra/ doğum ölüm döngüsünde dönüp duracaktır ya da nirvāṇada mutlak sükûneti elde edecektir.

Budizmde saṃsāra, ‘doğum ve ölüm, yeniden doğum ve yeniden ölüm, yaşam ve ölüm’ anlamındadır ve herhangi bir zamanda tekrar meydana gelme, ölüm döngüsü olarak tanımlanır. ızdırap ve aldanma dünyasındaki sıradan insanların çektiği doğum ölüm döngüsünü de ifade eder. Sıradan insanların üç dünyadaki yani arzu dünyası, şekil dünyası ve şekilsizlik dünyasındaki ve altı hayat biçimindeki canlıların sınırsız doğum ölüm döngüsü içinde olmalarını belirtir. Bu döngü, altı hayat şeklindeki canlıların saṃsāra içinde sürekli doğumu ve ölümü tatmalarıyla ilgilidir. Aydınlanmamış varlıklar önceki hayatlarında yapmış oldukları karmaları gereğince altı hayat biçiminden birinde doğarlar. Canlıların şimdiki hayatları bu geçmişteki karmalarının gereğinedir ve bu doğum ölüm girdabından ancak aydınlandıkları vakit kurtulabileceklerdir. Budist düşüncenin esası, varlıkları ızdırap ve aldanmaların dünyasındaki doğum ölüm döngüsünün tekrarından kurtarmaktır. Yani asıl amaç canlıları *vimokṣa*/kurtuluşa ulaştırmaktır. Budist düşünce, varlıkları hem bu döngüden hem de altı yoldan birinde doğmaktan kurtarmayı amaçlamıştır. Varlıkların bu döngü içerisinde sürekli dönüp durmalarının nedeni ise arzu ve cehaletleridir. (Soothill-Hodous 1937: 196b, 214b; ER, saṃsāra XIV, 439-440; Tokyürek 2019: 445-446). Canlıların saṃsāra döngüsünde dönmelerinin daha doğrusu canlıların var oluşunun on iki halkası bulunmaktadır. Budizmde varoluş zincirinin on iki halkası için 12 *nidāna*, *dvādaśāṇa-pratītyasamutpāda* ve *hetu, hetu-pratyaya* gibi ifadeler kullanılır. Nidāna, Śakyamuni Buddha’ya göre, yaşlanma ve ölüm ızdırabı deneyimine sahip canlıların sorularının cevabına neden olan ‘12 zinciri’ ifade eder. Zincirin her halkası geleceğe rehberlik eden bir sebeptir. 12 *nidāna* ‘yaşlanma ve ölüm’den başlarken *dvādaśāṇa-pratītyasamutpāda* ise tam tersi ‘cehalet’ten başlar. Nidāna, genel olarak arzu ve cehaletten kaynaklanan acıların kökünü tanımlayan Budist bir terimdir. 12 *nidāna* ve *dvādaśāṇa-pratītyasamutpāda*

olaylara neden olan sebeplerin tahlilini yapar ve şimdiki ve gelecekteki ızdıraplarımızın kaynağını ve bunu besleyen olayları ifade eder. Buddha'ya göre, var olan her şey nedenselliğin bir sonucu olarak vardır, boşluktan, yokluktan oluşan bir evrende nedenselliğin döngüsüne takılan yokluk varlığa dönüşür, her neden bir sonucu, her etki bir tepkiyi zorlar. Evrenin değişmez yasası nedensellik (Karma) yasasıdır. Ne başlangıcı ne de sonu olan evrende, egemen olan sadece doğa yasalarıdır. Buddha böylece tanrıların görevini yasalara yüklemiş, tanrıları gereksizleştirmiştir. Sonuçta insanın geleceğini belirleyen nedenlerin zorladığı sonuçlardır, öyleyse insanın kendi eylemlerinin sonuçlarından kaçıp kurtulması olanaksızdır. Eylemlerimizin sonuçlarından kurtulmanın bir yolu varsa, onu ancak kendi çabamızla kendimiz bulmalıyız (Gakkai 2002: twelve linked chain of causation mad.; Tokyürek 2019: 309). On iki halkalı kapalı bir zincir olarak temsil edilen nedensellik yasası şöyle gösterilebilir. 1. Cehalet; yanlış düşüncelere yol açar. 2. Hareket, ahlaki davranış; cehalet ahlâksızlığa yol açar. 3. Algının altı şekli, farkındalık ya da görme; burada bilinç ortaya çıkar. 4. İsim ve şekil, nesnelerin özellikleri; bilincin benle ben olmayanı ayırt etmesinden özne nesne ikiliği, ad ve beden ortaya çıkar. 5. Altı duyu organı; bundan altı duyu alanı gelişir. 6. Dokunma, bağlantı, hissetme; bu altı duyudan dolayı duyularla nesneler karşılaşır. 7. Alma, algılama, duyu; bu karşılaşmadan hoşlanma, hoşlanmama gibi duygular oluşur. 8. Sevme, susuzluk, arzu; bu duygular istekler ve tutkulara dönüşür. 9. İstekler, tutkular; bağımlılığa, insanın isteklerinin, tutkularının tutsağı olmasına, bireysel yaşam isteğine yol açar. 10. Bağlanma; bundan da oluşuma karşı bağımlılık ortaya çıkar. 11. Doğma; oluşum doğuşa neden olur. 12. Yaşlanma ve ölüm; oluşum ihtiyarlık ve ölüme, ızdıraba, tedirginlik ve umutsuzluğa yol açar. Buradan da yine yanılgı yani cehalet ortaya çıkar (Soothill-Hodous 1937: 42b, 186a; Tokyürek 2019:309-310). Konuyu daha iyi açıklamak gerekirse bu on iki halkayı şöyle ifade etmek mümkündür.

Cehalet, diğer halkaların oluşmasına neden olur ve canlıların Saṃsāra'da yeniden doğmalarını sağlar. Canlıların Saṃsāra'daki tüm yanılsamaları ve hastalıkları bu cehalet sebebiyle ortaya çıkar. Burada cehalet, varoluşun gerçek doğasını bilmemekten kaynaklanır ve böylece gerçekliğin doğru doğası kavranmamış olur. Bu nedenle de cehalet, canlının mutlu olmasının ve acı çekmesinin ana sebebidir. Cehaletin en önemli yanı, olayların gerçek doğasını anlamayarak var olmayan şeylerle meşgul olmasıdır. Her şey geçici olmasına rağmen her şeyin kalıcı olduğuna inanılmasıdır (Rinpoche 1993: 5-6; Tokyürek 2019: 311). Budizmde cehaletten kaynaklanan arzu, öfke ve aptallık canlıları harekete sevk edecektir. Canlıların bu hareketleri de duyguları ortaya çıkaracaktır. Sonuç olarak canlı yapmış olduğu eylem neticesinde iyi ya da kötü karmaya neden olacaktır. Bizim eylemlerimiz bizim gelecekteki yaşamlarımızı etkileyecektir (Rinpoche 1993: 9-10; 312-313). On iki halkanın üçüncüsü ayırt etme ya da fark etme sanatıdır. Her şey bilinçtir ya da doğaüstüdür. Sınırsız bilinç, bilginin her çeşidi ya da her şeyi bilme olarak ifade edilir (Soothill-Hodous 1937: 307b, 473b; Tokyürek 2019: 332). Budizmde sekiz bilinç ya da duyu vardır. Bunlar; göz, kulak, burun, dil, vücut, zihin, ayırt etme ve mahzen bilincidir (Tokyürek 2019:333-337). Bilinç, şekli ya da fiziksel şekli ortaya çıkarır. Rûpa olarak da tanımlanan şekil,

özellikle duyu organlarını ve beş unsuru temsil eder (Soothill-Hodous 1937: 204a; Tokyürek 2019: 337). Şekil dokunmaya, hissetmeye neden olur. Duygunun soğuk, sıcak, sert, yumuşak gibi on bir çeşidini verir. Ayrıca, dokunma keyif meydana getirdiği ve arzu uyandırdığından dolayı kadın, dokunmanın zehri olarak gösterilir (Soothill-Hodous 1937: 481a; 348). Dokunma, duyuların oluşmasına neden olur ve vedanā olarak tanımlanır. Bu, şeylerin arzulanmasına karşı çıkıldığı zaman ızdırap ortaya çıkar, uyum olduğu zaman onların devamı için zevk ve arzu oluşur. Daha sonra da bunları ayırmak özgürlüktür. Vedanā ızdırap, haz veya ikisinden kurtuluşu üreten olguların takibinden ortaya çıkan karma öğretisi ya da sonucudur (Soothill-Hodous 1937: 126a, 251b, 398b; Edgerton 1953: 503b; Tokyürek 2019: 349). Duyular arzunun ortaya çıkmasına neden olur. Özellikle ‘susuzluk’ anlamındaki *tr̥ṣṇā*, şiddetli arzu ve bağlılık, özellikle öğretmen ve yaşlılara değil de eş ve çocuklara karşı aşırı bağlılığı ifade eder. (Soothill-Hodous 1937: 376b, 400b; Edgerton 1953: 176b; Tokyürek 2019: 350). Arzu bağlanmaya neden olur. Kendi varlığını ve şeyleri kavramak ya da tutmaktır. Gerçek anlamda yaşamın hayal olduğunu kavrama durumudur. Günahları yok eden Buddha’nın huzur işaretine kadar bilinçten önce edilen tövbedir. Skandha’yı meydana getiren arzu ya da bağlanma olarak da açıklanır (Soothill-Hodous 1937: 251b, 330a; Tokyürek 2019:350). Bağlanma var olmaya yani yeniden doğuma neden olur. Doğum ile ölüm ya da başlangıç ile son arasındaki durumu ifade eder (Soothill-Hodous 1937: 213a; Tokyürek 2019: 351). Canlının önceki hayatında yapmış olduğu iyi ya da kötü amellerini işaret eder. Bu ameller sonucunda canlı şimdiki hayat şeklini elde eder. Doğum, dört doğum şeklinde yani ana rahminde, suda, yumurtada ve değişim yoluyla doğmak, altı dünyadan birinde yani tanrılar, insanlar, asurlar, pretalar, hayvanlar ve cehennemler dünyasından birinde doğmakla birlikte Śravaka, Pratyekabuddha, Bodhisattva ve Buddha olarak doğmayı ifade eder. Yaşam, doğum tarafından tahsis edilen bir pozisyonudur. Yani canlının önceki karmasının bir sonucudur. Bu karmalara göre canlının hangi hayat şeklinde doğacağı ortaya çıkar (Soothill-Hodous 1937: 166a, 195b, 463b; Edgerton 1953: 240b; Tokyürek 2019: 352). Doğum, yaşlılığa ve ölüme neden olacaktır (Soothill-Hodous 1937: 218a; Tokyürek 2019: 412). Ölüm de tekrar doğuma neden olacaktır ve bu döngü, canlı kurtuluşu elde edemediği sürece devam edecektir. Canlının kurtuluşu elde etmesi nirvāṇayı elde etmesini sağlayacaktır.

Nirvāṇa ‘yeniden doğum yolundan uzaklaşmış, ızdıraplı karmadan ve beş skandhadan kurtulmuş’ olarak tanımlanır. ‘Dışarı uçmuş, dışarı gitmiş, dışarı yerleşmiş, sönmüş, varlıktan kurtulmuş, ölmüş, ölü, özgür, çok büyük mutluluğa girmiş, varlığın bireyselliği tamamıyla sönmüş ya da yok olmuş’ gibi anlamlarda kullanılan nirvāṇa, başka şekillerde de gösterilir. Genellikle sönme, mutluluk, sakinlik, eylemsiz, gayretsiz, pasif, yeniden doğmamak, sakinliğin mutluluğu, dönüşümün sönmesi gibi anlamları da ifade etmektedir. Burada sönmenin çeşitli anlamları verilir. Bunlar, bireyselliğin sönmesi, yeniden doğuşun durması, ihtirasların yok edilmesi, bütün ızdırapların sönmesi ve mutluluğa girmek olarak gösterilmektedir. Nirvāṇa’ya yaşam süremiz içinde girebildiğimiz gibi ölümle de yani *parinirvāṇa* ile de ulaşmak mümkündür (Soothill-Hodous 1937: 328a-b; 451). Nirvāṇa genel olarak varlıkların doğum ölüm zincirinden, bütün aldanma ve

arzularından kurtulmalarıdır. Kısaca bütün ihtiraslarımızın ve doğum ölüm zincirinin sönmesidir (Gakkai 2002: Nirvāṇa mad.; Tokyürek 2019: 452).

2. Türklerde Budizm

Derin bir felsefeye sahip olan Budizmin Türkler arasında tam olarak ne zaman yayıldığı bilinmemekle birlikte yazılı kaynaklardan anlaşıldığı üzere I. Türk Kağanlığı döneminden itibaren Budizm yayılmaya başlamıştır. 6. yüzyıl Çin kaynaklarının bildirdiğine göre Taspar Kağan döneminde Budist keşiş Jinagupta'nın Nirvāṇasūtra'yı çevirttiği bilinmektedir (Wilkens 2016: 193). 682 yılı civarında dikilen Bugut yazıtında geçen *nirvan kagan* ifadesi de Budizm için önemlidir. Çünkü *nirvan* ifadesi Sanskritçe *Nirvāṇa* kelimesinin Soğdca söyleniş şeklidir. Dolayısıyla burada Budizm etkisi söz konusudur. Bunun dışında 629'da bir Uygur prensinin de adı Pu-sa'dır. Pu-sa, Sanskritçe Bodhisattva kelimesinin Çince şekli olmakla birlikte bu kişinin Budist olup olmadığı da şüphelidir (Wilkens 2016: 195). Bunun dışında I. Türk Kağanlığı döneminde Budizm ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. II. Türk Kağanlığı döneminde de Çin yıllıklarında Bilge Kağan'ın Budizmi kabul etmek istemesi ve şehrin etrafını surlarla çevirme arzusu belirtilmektedir. Hiç de akılcı olmayan bu yaklaşım Tunyukuk'un bilgeliği sayesinde önlenmiştir. Tunyukuk'a göre, Çinlilerin yüzde biri bile olmayan Türklerin surlarla çevrili şehirlerde yaşamasını sağlamak, Türklerin savaşçı özelliğini kaybetmelerine neden olacaktır. Bu da Türklerin ortadan kalkmasına neden olacaktır. Bu nedenle Tunyukuk Bilge Kağan'ın bu isteğini reddetmiştir (Taşağıl 2018: 369). 745-840 yılları arasında varlık gösteren Ötüken Uygur Devleti'nde Budizm ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Fakat bu devlet 840 yılında yıkıldıktan sonra Uygurlar pek çok bölgeye dağılmışlardır. Bir kısım Uygurlar Gansu koridoruna giderken bir kısım Uygurlar da Turfan bölgesine gitmişlerdir. 847 yılında kurulan Tianshan Uygur Devleti olarak da bilinen Batı Uygur Devleti ya da Turfan Uygur Devletinin ilk başkenti Karaşahr'dır, sonradan Beş Balık bu devletin başkenti olacaktır (Wilkens 2016: 197-199). Uygurlar buraya geldikten sonra Soğd ve özellikle Toharlarla karşılaşmışlar ve onların da etkisiyle Budizm ile ilgili daha fazla münasebet kurmuşlardır. Burada var olan Toharların tercüme bürolarında pek çok Budist eserler Toharca, Soğdca ve Çince Uygurcaya tercüme edilmeye başlanmıştır. Uygurlar arasında Budizmin yayılması 1209 yılındaki büyük Moğol Kurultayı'nda Uygur Hanı İdikut Barçuk'un Çingiz Han'ın beşinci oğlu olarak kabul edilmesinden sonra daha da hız kazanmıştır. Pek çok Budist eser, özellikle de Uygurcadaki Tantrik Budist eserler bu dönemde tercüme edilmişlerdir. Bu Budist eserlerin en büyük önemi, Budizmdeki derin felsefi terimlerin Türkçe olarak ifade edilmesidir. Bu dönemde pek çok dinî, felsefi Türkçe terim üretilmiş ve Türkçe bu dönemde daha milli olmuştur. Örneğin Sanskritçe *anuttara-samyak-sambuddha* terimi için, Uygurca *tözkerinçsiz yëg üstünki tüzü köni tuymak burhan kutı* ya da *üzeliksiz yëg üstünki köni tüz tuymak atlıg burhan kutı* 'kesintisiz, üstün, doğru kavramak adlı Buddha saadeti' (Tokyürek 2019: 177) gibi terimler oluşturulmuştur. Burada Sanskritçe terim için tek bir yabancı kelimenin kullanılmaması oldukça önemlidir. Elbette bu dönemde Çince, Soğdca, Toharca, dolaylı yoldan Sanskritçe kelimeler Uygurcaya girmiştir. Fakat bu kelimelerin sayısı Türkçeyi kirletecek boyutta değildir. Budizmin, Türk kültürüne en büyük katkısı

Türkçeyi zenginleştirmesidir. Bu dönemde çevrilen eserlerin dili daha sonra İslami dönemde de devam etmiştir. Bunun en güzel örneğini Kutadgu Bilig’de görmek mümkündür. Saadet Çağatay’ın ‘Kutadgu Bilig’de Odgurmış’ın Kişiliği’ (1967: 39-49) ile ‘Kutadgu Bilig’de Ögdülmiş’ (1970: 27-44) adlı makalelerinde ve Tokyürek’in ‘Kutadgu Bilig’de Semboller Üzerinden Budist Etki’ (2020) adlı makalesinde Kutadgu Bilig’deki Budizm etkisi ortaya konulmuştur.

Budizmin Türk diline önemli etkisiyle birlikte Türk sanatına da önemli katkıları bulunmaktadır. Örneğin 8-9. yüzyıl Uygur devrine ait bir ölü kemiği muhafaza kabının üzerinde lotus, cintāmaṇi ve stūpa görüntüsü önemlidir (Çoruhlu 2019: 891). Lotus çiçeği, dünyanın yaratılışını simgelerken cintāmaṇi ise tılsımlı felsefe taşıyla birlikte Budizmi simgeler. Yedi basamaklı stūpa ise yedi göğü ifade eder. Böylece ölü kemiği muhafaza kabında Budist etkiyi görmek mümkündür. İslami dönemde önemli eğitim yerleri olan medreselerin yapıları da Budist manastırları hatırlatmaktadır. Dolayısıyla Budizmin Türk diline ve kültürüne etkisi bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- BUSWELL, Robert E. (2003). *Encyclopedia of Buddhism*, Volume 1-2. Macmillan, Thomson Gale. USA.
- BUSWELL Robert E. and DONALD S. Lopez (2013). *The Princeton Dictionary of Buddhism*, Princeton University Press Princeton and Oxford.
- ÇAĞATAY, Saadet (1967). ‘Kutadgu Bilig’de Odgurmış’ın Kişiliği’, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Cilt 15, Ankara, 39-49.
- ÇAĞATAY, Saadet (1970). ‘Kutadgu Bilig’de Ögdülmiş’, *Türk Kültürü*, S. 98, Ankara, 27- 44.
- ÇORUHLU, Yaşar (2019). ‘Orta Asya’da Ölü Kemiği Muhafaza Kapları (Ossuary/Navs) ve Türk Sanatı’ndaki Yeri Üzerine Değerlendirmeler’, *Akdeniz Sanat*.
- EDGERTON, Franklin (1953). *Buddhist Hybrid Sanskrit*. Grammer and Dictionary, Vol. 1 Grammer, Vol. 2. Dictionary, New Haven.
- GAKKAI, Soka (2002). *The Soka Gakkai Dictionary on Buddhism*, Hardcover.
- RAHULA, Walpola Sri (1974). *What the Buddha Taught*, With a Foreword by Paul Demieville and a collection of illustrative texts translated from the original Pali, Grove Press, New York.
- RİNPOCHE, Venerable Khenchen Thrangu (1993). *The Twelve Links of Interdependent Origination*. The Namo Buddha Seminar, Glasgow, Scotland.

- ROBINSON, Richard H., Willard L. Johnson (1996). Thānissaro (Bhikkhu), *Buddhist Religion: A Historical Introduction*. Wadsworth/Thomson Learning.
- SOOTHILL, William Edward ve Lewis Hodous (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*, London 1937.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2018). *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2018.
- The Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade editor in chief, 1-16 volume, Macmillan Publishing Company, Newyork, 1987. **(ER)**
- TOKYÜREK, Hacer (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TOKYÜREK, Hacer (2020). ‘Kutadgu Bilig’de Semboller Üzerinden Budist Etki’, *Karadeniz Araştırmaları*, XVII/65: 203-216.
- WILKENS, Jens (2015). ‘Buddhism in the West Uyghur Kingdom and Beyond’, Carmen Meinert (Ed.). *Transfer of Buddhism Across Central Asian Networks (7th to 13th Centuries)*, Brill, Leiden/Boston, 191-249.

KAYAHAN ERİMER***23 NİSAN¹**

Sevgili büyüklerim, değerli dinleyiciler,

2020 senesi hepimiz için çok değişik bir sene oldu. Normalde sizlerin önünde canlı olarak yapılması planlanan bu sunumda dünyamızı kasıp kavuran pandemi nedeniyle dijital olarak bir video kaydıyla karşınızdayım. Her şeyden önce bana bu imkanı sunan Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi'ne teşekkür ederim.

Bizler Türk çocukları olarak gerçekten de çok şanslıyız. Dünyada çocuklara armağan edilen tek bayram 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı. Ulu liderimizin bize verdiği bu değerın simgesi hepimiz için çok önemli ve anlamlı. Dünya üzerinde başka hiç bir ülkenin çocuklarına bu ayrıcalık sunulmadı. Bunun için ulu önderimiz Atatürk'e ne kadar teşekkür etsek azdır. Her yıldönümü bizler için özeldir. Özeldir çünkü aradan geçen onca zamana rağmen 23 Nisan'a ve bayramımıza olan coşkunun sürdüğünü görmek, bu sevginin zamana yenilmediğini görmek, aksine zamanla daha da güçlendiğini görmek bizi mutlu eder. Ne var ki bu yıldönümü bizler için daha da özel çünkü tam tamına 100 yılı geride bırakmışız. Ulusal Egemenliğimizin sembolü olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'mizin Ankara'da açılması üzerinden tam bir asır geçmiş. Dileriz ki daha nice asırlar bu coşkuyla devam eder.

Ulu önderimiz Atatürk, sadece askeri başarıları ve dehasıyla değil, aynı zamanda ulusal gelişime yardımcı olacak her konuda öngörülerini ve vurgularıyla

* İlköğretim 5. Sınıf Öğrencisi.

¹ Konuşma Tarihi: 22 Nisan 2020

tarihin en dikkat çekici lideridir. Tarım, sanayi, ulaşım, endüstrileşme, demiryolları ve hayvancılık gibi bir ülkeyi gelişmiş ülkeler seviyesine çıkaracak her türlü atılıma destek olurken geleceğin teminatı olan gençleri ve biz çocukları da unutmamış, her koşulda bizlerin önünü açarak çağdaş Türkiye'nin geleceğini inşa etmek istemiştir. İşte bu kapsamda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı gün olan 23 Nisan'ı da bizlere armağan ederek Türk çocuklarını dünyadaki en ayrıcalıklı çocuklar olarak çok özel bir yere getirmiştir.

Şimdi ulu liderimizin çocuklar için söylediği bazı sözleri hatırlatmak istiyorum :

- Küçük hanımlar, küçük beyler! Sizler hepiniz geleceğin bir gülü, yıldızı ve istikbal ışığısınız. Memleketi asıl ışığa boğacak olan sizlersiniz. Kendinizin ne kadar önemli, değerli olduğumuzu düşünerek ona göre çalışınız. Sizlerden çok şey bekliyoruz.

Ben bir Türk çocuğu olarak önderimin bana bu bakış açısından gurur duyuyorum. Aynı zamanda da bize verdiği sorumluluklardan da hiç çekinmiyorum. Büyük bir arzuyla onun gurur duyacağı bir vatan evladı olma yolunda üzerime düşen görevleri sonuna kadar yerine getirme isteği ile yanıp tutuşuyorum.

- Bugünün küçükleri yarının büyükleridir.

Bu söz ile de ulu önderimiz geleceğin bir kez daha bizler olduğunu vurgulamış, bizler de bir gün büyüdüğümüzde bu sözleri küçükler için rehber edineceğiz.

- Bütün cihan bilmelidir ki artık bu devletin ve bu milletin dışında hiç bir kuvvet yoktur. Hiç bir makam yoktur, yalnız bir kuvvet vardır. O da milli egemenliktir. Yalnız bir makam vardır, o da milletin kalbi, vicdanı ve mevcudiyetidir.

Atamızın bu sözü de bize armağan ettiği ulusal egemenlik mana ve önemini vurgulamaktadır. Ulusal egemenlik tüm kuvvet ve makamların üzerinde mevcudiyetimizin bricik temelidir. Bu bize armağan edilen gün nedeniyle atamızın bize ne kadar önem verdiği ve değer verdiğinin tartışılmaz bir göstergesidir.

- Gelecek için hazırlanan vatan evlatlarına. Hiç bir güçlük karşısında yılmayarak tam bir sabır ve gayretle çalışmalarını da öğrenim gören çocuklarımızın anne ve babalarına da yavrularının öğreniminin tamamlanması için hiç bir fedakarlıktan çekinmemelerini tavsiye ederim.

Yurduna, bayrağına hayırlı bir insan yetişmesi için elbette biz çocuklara zaman ve emek verilmesi gerekmektedir. Ulu önderimizi bu sözüyle de bizlerden sorumlu olan ebeveynlerimizi en doğru ve güzel tavsiyeyi vererek yine bizlerin en iyi ve güzel eğitime sahip olmamızı hedeflemiştir. Dünya üzerinde çocuklar için bu denli

geleceğe dönük düşünen bir lider çok ama çok nadir gelir. Atatürk'ün çocuğu olmaktan büyük gurur ve mutluluk duyuyorum.

- Hedefe yalnız çocukları geleceğe yetiştirmekle ulaşamayız. Çocuklar geleceğindir. Çocuklar geleceği yapacak adamlardır fakat geleceği yapacak olan bu çocukları yetiştirecek anneler, babalar, kardeşler, hepsi şimdiden az çok aydınlatılmalıdır ki yetiştirecekleri çocukları bu millet ve memlekete hizmet edebilecek yararlı ve faydalı olabilecek şekilde yetiştirsinsinler. Hiç olmazsa yetiştirmek gereğine inansınlar.

İşte gerçek bir devlet adamının ve dahanın bakış açısıyla karşı karşıyayız. Ülkemizin geleceği olan bizlerin en iyi şekilde ve doğru şekilde hazırlanması bizlerin eğitim ve öğretimden sorumlu insanların da donanımlı olması ile sağlanır. Milletvekili maaşlarının öğretmen maaşlarından fazla olmamasını istemesi, ya da bu sözündeki gibi çocukların eğitiminde örnek teşkil edecek ebeveynlerinin var olabilmesi için yaptığı tespit ve öneriler gerçekten de önderimizin zamanının binlerce yıl ilerisinde bir lider olduğunu bir kez daha ortaya koyuyor. Biz çocukların iyi ve doğru eğitim görebilmesi bizi şekillendiren anne ve babalarımızın ve öğretmenlerimizin sayesinde oluyor. Bu bağlamda eksik olan ebeveynlerin eksiklerinin de kapatılabilmesi için yapılan tespit ve öneriler ülkenin her anlamda ileri gidebilmesi için ve çağ atlayabilmesi için ince düşünülmüş doğru tespitlerdir.

- Türk milletinin geleceği bugünkü çocuklarının doğru görüşü ve yorulmak bilmeyen çalışma azmiyle büyük ve parlak olacaktır.

Bize bu kadar güvenen önderimiz varken elbette bizim de azmimiz ve özgüvenimiz tam olacaktır.

- Çocuklar geleceğimizin güvencesi, yaşama sevincimizdir. Bugünün çocuğunu yarının büyüğü olarak yetiştirmek hepimizin insanlık görevidir.

Biz çocukları bir yaşama sevinci olarak gören bakış açısı yüreğimizi aydınlatan bir ışık değilse nedir? Bu yüzden sonsuz bir sevgi ve coşku ile yüz yıl sonra bile hala ilk günkü coşku ile bu bayramı kutluyoruz.

- Çocukları sağlıklı ve bilgili yetiştirilmeyen uluslar, temeli çürük binalar gibi çabuk yıkılırlar.

Önderimizin bugünün çocukları yarının büyükleridir sözünden yola çıkılarak söylenmiş bu sözünde biz çocukları geleceğinin temelleri olarak nitelendirmiştir. Elbette sağlam olmayan temel üzerinde yükselen bina gibi sağlam olmayan temel üzerinde de ulusların geleceği yükselemez. Bu nedenle her fırsatta olduğu gibi olduğu gibi yine biz çocuklara vurgu yapan önderimize ne kadar teşekkür etsek azdır.

- Çocuklar her türlü ihtimal ve istismardan korunmalı, onlar her koşulda yetişkinlerden daha özel ele alınmalıdır.

Önderimizin bu sözleriyle inanıyorum ki eğer Atam şu anda ülkemde olup bitenlere şahit olsaydı “Ben size böyle mi tembih ettim?” derdi. Evet, bizler aileleleri tarafından iyi korunan şanslı çocuklar olabiliriz. Ama her çocuk malesef dünyaya aynı şartlarda gelemiyor. Ne olursa olsun çocuklar her türlü zarar ve istismardan korunmalıdır. Her gün televizyon haberlerinde kulak misafiri olduğumuz kötü haberlerden dolayı bir çocuk olarak yaşitlarımızın başına gelen olumsuzluklardan dolayı kızgın ve siz büyüklerimden şikayetçiyim. Diliyorum ki gelecekte olabilecek bu tür trajedilerin gerçekleşmemesi için gerekli önlemleri alırsınız.

- Yetiştirilecek çocuklarımıza ve gençlerimize tahsilin hududu ne olursa olsun, en evvel, her şeyden evvel Türkiye’nin istiklaline, temeli benliğine, milli geleneklerine düşman olan unsurlarla mücadele etmek lüzumu öğretilmelidir

Bizim var olabilmemiz ve özgür olabilmemiz ülkemizin var olmasına bağlıdır. Bu sözüyle de önderimiz bize ve bizden sonralı kuşak olan gençlere Türk istikbaline yapılabilecek her türlü düşman unsurla mücadele etme konusunda yeterli donanım verilmesini buyurmuştur. Bir önder olarak bize gösterdiği bu derin güven ve verdiği değer sadece “Ne mutlu Türk’üm diyene” değil “Ne mutlu Türk çocuğuyum” da dememi sağlıyor. Sözlerimi Uluğ Turanoğlu’nun güzel bir 23 Nisan şiiri ile noktalamak istiyorum.

23 Nisan

Vatan tehlikede idi, Atatürk karar verdi:

Vatanı kurtaracak yine millettir dedi.

Ankara’da bir meclis toplayıp kurmak için

Günlerce, haftalarca çalıştı için için.

İşte bugün kuruldu Büyük Millet Meclisi.

Ankara’da yükseldi milletin gür sesi.

Çocuklar, tarihten bir altın yapraktır bugün.

Gönlümüzde kalmasın artık, ne gam ne hüznün.

Çocuklar bayram yapın, sevinin ve haykırın.

Engel denen her şeyi gücünüzle siz kırın.

Çocuklar biliniz ki siz koca bir cihansınız.

Vatanın her yerinden fişkıran volkansınız.

Doğan güneş sizindir, yıldızla ay sizindir.

(Artık özgürlük sizin, gelecek sizindir.)

Ey gün yüzlü çocuklar!

("Çalışın, öğünün ve kendinize güvenin.")

Hayatta durak yoktur; daima ileri!

Coşkun bir rüzgâr gibi ufukları aşın.

Göğsünüz kanasa da akmasın göz yaşınız.

(Okulda, derste, sırada çalış azimle, hırsıyla.)

Temiz olsun kalbiniz, aydın olsun kafanız.

Şen olsun, kutlu olsun bayramınız.

Uluğ Turanlıoğlu

Beni dinlediğiniz için çok teşekkür ederim. Ben Kayahan Erimer, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi'ne, aileme ve sevgili öğretmenlerime teşekkürlerimi iletir kucak dolusu sevgilerimi yollarım.

ERSUN ÇIPLAK***ŞİİR VE PSİKOLOJİ İLİŞKİSİ¹****Şiir Terapi**

Mazza'ya göre (2014), Antik Yunan tanrısı Apollon şiirin ve tıbbın; Vico'ya (2007) göre ise şiirsel hikmetin ve kehanetin tanrısıdır. Yalnızca Antik Yunanda değil şamanist inancın yaygın olduğu tüm toplumlarda sözün iyileştirici gücü olduğuna inanılır (Huxley, 2003). Dupont, Edebiyatın Yükselişi başlıklı eserinde, Antik Yunan ve Roma toplumundaki şölenlerde işleyen süreci incelemiştir. Bu şölenlere katılan insanlar gündelik hayatın telaşını bir kenara bırakıp şarap ve yiyecek eşliğinde Baküs, Afrodite ve Eros'a şükranlarını sunarak şiirler söylerler. Böylece grup halinde şiirin etkisiyle farklı bir deneyim yaşayarak kendilerini şölenin akışına bırakırlar. Buna ek olarak karşılıklı olarak da şiirden yararlanırlar: "Her ikisi de tabletler üzerinde aşk dizeleri yazarlar. Bu tabletleri birbirlerine verirler; birbirlerinden aldıkları ve kendilerine seslenen dizelere sırasıyla yanıt verirler. Aralarında hiçbir ayırım oluşmaksızın her ikisi de sırasıyla konuşucu ve dinleyici olurlar" (Dupont, 2001, s. 151).

Ancak şiirle psikolojiyi harmanlamaya yönelik ilk araştırmalar 20. Yüzyıl'ın ilk çeyreğinde Batı'da, Amerika'da yapılmaya başlamıştır. Bu anlamda şiiri psikolojik yardım amacıyla ilk kullanan kişi Smiley Blanton'dır. Yaklaşımına adını veren kişi ise 1963'te Şiir Terapi kitabını yazan Eli Griefe'dir (Mazza, 2003). Bazı yazarlar, bibliyoterapi ve şiir terapiyi eşanlamlı kabul eder; oysa Greife ve Leedy, şiir terapinin temeli olarak grup psikoterapisi ve bibliyoterapiyi kabul eder (McArdle ve Byrt, 2001). Bir anlamda bibliyoterapi, edebiyatın ve şiirin danışma sürecine uygulanmasına yardımcı olmaktadır (McCulliss, 2012). Bu isimlerin çabalarıyla şiir,

* Dr. – Psikolojik Danışman (Milli Eğitim Bakanlığı)

¹ Konuşma Tarihi: 19 Şubat 2020

hem bireysel hem de gruba yönelik psikolojik yardım sürecinde terapötik bir araç olarak kabul edilmiştir (Sargent, 1979).

Şiirin psikolojik yardım amacıyla kullanılmasında romantizmin oldukça önemli bir yeri vardır. Romantik akım, özellikle de Shelley'in çalışmaları şiirin iyileştirici gücüne odaklanmıştır (Mazza, 2014). Romantikler daha çok içinden geldiği gibi aktarmaya, duyguları ifade etmeye, şiirin kendi evrenini yaratmasına ve akli bir yana bırakıp duygulara, iç sesleri dinlemeye odaklanmıştır (Erkman-Akerson, 2010). Buna bağlı olarak da içgörüyü odaklanan psikanalitik kuram, bireyin kendini gerçekleştirmesini ve otantikleşmesini vurgulayan insancıl yaklaşımlar, bireyin şiire yönelik tepkilerinin bilişsel bileşenlerine yoğunlaşan bilişsel davranışçı yaklaşım (Mazza 2014) ve grup ortamında doğrudan ve dolaylı öğrenmeyi merkeze alan sosyal öğrenme kuramı (Yalom, 2002, 2003) psikolojik danışma da şiir kullanımının teorik altyapısının kurulmasına katkı sağlamaktadır.

Mazza'ya (2003) göre, psikolojik yardım sürecinde şiiri ilk kullanan araştırmacılar genellikle psikanaliz yönelimliydi. Bu nedenle öncelikle daha çok katarsis'e odaklanılmış ve şiir aracılığıyla danışanın bastırmış olduğu materyale ulaşarak içgörü kazanmasına yardımcı olmak amaçlanmıştır (Kobak, 1969; Leedy, 1969). Daha sonra, şiirin dışavurumcu bir şekilde kullanılmasının farklı yönleri de keşfedilmiştir. Örneğin insancıl ve bilişsel davranışçı yaklaşımlar, şiirin psikolojik yardım sürecinde kullanılmasına katkı sağlamıştır. Psikolojik danışma sürecinde şiir artık, bireyin hayatının anlamını ya da potansiyel anlamlarını keşfetmesine, gerçekleştirmesine ve kabul etmesine yardım etmek amacıyla kullanılmaktadır (Lantz, 1997). Bu aşamada şiir, daha çok terapötik ilişkiyi kurmak ve geliştirmek için kullanılmakta ve böylece danışanın kendini (deneyimlerini, duygularını ve düşüncelerini) daha rahat bir şekilde açması ve ifade etmesi mümkün olabilmektedir (Berger, 1969).

Basit bir şekilde tarif etmek gerekirse şiir terapi, şiirin ve diğer edebi türlerin kişisel gelişim ve psikolojik iyileşme için kasıtlı bir şekilde kullanılmasıdır (Mazza, 2003, 2014). Şiir terapinin amaçları şu şekilde özetlenebilir:

1. Kendini ve başkalarını uygun ve anlayışlı bir şekilde algılamayı geliştirmek,
2. Yaratıcılığı, kendini açmayı/kendini ifade etmeyi ve benlik saygısını geliştirmek,
3. Kişilerarası ilişki kurma becerileri ile iletişim becerilerini güçlendirmek,
4. Gerilimi azaltmak ve yıkıcı duyguları uygun bir şekilde açığa çıkarmak,
5. Yeni bilgiler, fikirler ve içgörüler aracılığıyla yeni bir anlam bulmak,
6. Uyum becerilerini ve başa çıkma becerilerini güçlendirmek ve desteklemek.

Şiir terapi, üç bileşeni olan etkileşimli bir süreçtir: edebiyat (şiir, şarkı sözü vb.), danışanlar ve uzman... Şiir terapisti ya da bibliyoterapist, kolaylaştırıcı (katalizör) işlevi görmesi için bir şiir, şarkı sözü ya da şarkıyı seçer ve duygusal tepkileri uyarmak ve etkileşimi başlatmak amacıyla kullanır. Sonra da danışanların yazmasını teşvik eder. Bu süreçte odak noktası danışanın edebi materyale verdiği tepkidir. Asıl amaç bireylerin iyi oluşu ve psikolojik sağlığıdır. Bu, sürecin hiçbir aşamasında göz ardı edilmemelidir. Bu süreçte şiir terapisti, danışanların kendilerini güvende hissedecekleri samimi, hoşgörülü bir atmosfer yaratır ve duygularını dürüstçe, rahatça paylaşmalarına yardımcı olmalıdır (National Coalition of Creative Arts Therapies Associations).

Şiirin psikolojik yardım sürecinde kullanımını üç ana başlık altında incelemek mümkündür:

Kuralcı: Yazılmış olan şiir ya da şiirler kullanılmaktadır. Şiiri ya da şiirleri, danışman okuyabilir ya da çoğaltıp danışanlara dağıtarak onların okumalarını sağlayabilir. Ardından danışanların bu şiire yönelik tepkilerini ifade etmeleri istenmektedir.

Yaratıcı: Danışanlardan şiir yazmaları istenir. Ayrıca, danışanlara belirli bir şiir verilip, bu şiirden bazı dizeler seçmeleri ve bu dizelerle başlayan bir şiir yazmaları istenebilir. Grup üyelerinin tamamının katılımıyla grup şiiri (collaborative poem) yazdırılabilir. Belirli bir dizenin bir kısmı verilerek danışanların bu dizeyi tamamlamaları istenebilir. Ardından danışanların bu şiire yönelik tepkilerini ifade etmeleri istenmektedir.

Sembolik: Danışanlardan, deneyimlerini, duygularını ve düşüncelerini sembolik bir şekilde ifade etmeleri istenir. Danışanların sembolleştirme becerilerini geliştirmek için egzersizler verilebilir. Ardından danışanların bu sembollere yönelik tepkilerini ifade etmeleri istenmektedir (Mazza, 2003, 2014).

Bireysel yazılan şiirler psikolojik danışma sürecinde birey açısından ele alınır. Ancak grup şiiri yazılırken süreç daha farklı işler. Grup şiiri, grup bağlılığı ve üyelerin birbirleriyle ilişkisine dair bir göstergedir. Bu nedenle birey içinde bulunduğu grupla birlikte değerlendirilir; çünkü, grup şiiri yazıldığı anda grup üyelerinden her biri, “bileşkeye katkıda bulunur ve o ölçüde onda içerilir” (Engels, 1999, s. 231).

KAYNAKÇA

BERGER, M. M. (1969). Poetry as Therapy - and Therapy as Poetry. In: J. J. Leedy (Ed.), *Poetry therapy* (pp. 75-87). Philadelphia & Toronto: J. B. Lippincott.

DUPONT, F. (2001). *Edebiyatın Yaratılışı: Yunan Sarhoşluğundan Latin Kitabına*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

ENGELS, F. (1999). Ekonomik Durum Temeldir, ama... (Y. Fidancı Çev.). K. Marx ve F. Engels, *Felsefe metinleri* içinde.

ERKMAN AKERSON, F. (2010). *Edebiyat ve Kuramlar*. İstanbul: İthaki Yayınları.

- HUXLEY, A. (2001). *Algı kapıları. Cennet ve Cehennem*. (1. Basım) (M. F. İmre Çev.). Ankara: İmge.
- KOBAK, D. (1969). Poetry therapy in a '600' school and in a counselling center: Creative writing as a therapeutic instrument. In: J. J. Leedy (Ed.), *Poetry therapy* (pp. 180-187). Philadelphia & Toronto: J. B. Lipprincott.
- LANTZ, J. (1997). Poetry in existential psychotherapy with couples and families. *Contemporary Family Therapy*, 19, (3), 371-381.
- LEEDY, J. J. (1969). Principles of poetry therapy. In J. J. Leedy, (Ed.), *Poetry therapy*, (pp. 67-74).
- MAZZA, N. (2014). *Şiir Terapi*. (E. Çıplak, Çev.). İstanbul: Okuyanüs Yayınları.
- McARDLE, S. & Byrt, R. (2001). Fiction, poetry and mental health: Expressive and therapeutic uses of literature. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, (8), 517-524.
- McCULLİSS, D. (2012). Bibliotherapy: Historical and research perspectives. *Journal of Poetry Therapy*, 25 (1), 23-38
- SARGENT, L. (1979). Poetry in therapy. *Social Work*. (March), 157-159).
- YALOM, D. I. (2002). *Grup Psikoterapisinin Teori ve Pratiği* (A. Tangör – Ö. Karaçam Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- YALOM, D. I. (2003). *Kısa Süreli Grup Terapileri* (Z. İ. Babayigit Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi

RUKİYE AKDOĞAN***HİTİTÇE İLE TÜRKİYE'DE HALK AĞZINDAN DERLEME
SÖZLÜĞÜ'NDEKİ BENZER KELİMELER ÜZERİNE¹**

Türkiye'de Eticeyi öğrenmek ulusal bir ödevdir. Memleket eski kültürü ile kosarmakta gayet haklıdır. Çünkü, eski doğu medeniyetlerindeki kültür ile bir düzeyde olan kültüre sahip bulunuyor. Bundan böyle Eti dilini yalnız gelecekteki hititologlar öğrenecek değil, tarihçiler de, arkeologlar da, daha buna benzer dil bilgisi ile uğraşanlar da, kendilerini bu bilgiden alıkoyamayacaklardır.

Prof. Dr. Helmut Theoder Bossert, 1935²

Dil, insanların düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için kelimelerle veya işaretlerle yaptıkları anlaşmadır. Yazı, düşüncenin belli işaretlerle tespit edilmesidir.³ İnsanoğlu yazının icadına kadar söz ile iletişim kurmuştur. Yüzyıllarca kuşaktan kuşağa ancak sözle aktarılabilen bilgi ve kültür, yazının icadıyla kayıt altına alınabilmiş; böylece bilginin daha sonraki nesillere aktarılması kolaylaşmıştır. Kuşkusuz söz, yazıyla karşılaştırıldığında daha çabuk unutulmakta ya da değişime uğramaktadır. Ancak, yazının icadıyla kayıt altına alınan ve gelecek nesillere aktarılan kelimelerin bazılarının, yazıdan yani standart dilin söz varlığından çıkmasına rağmen halk arasında yaşıyor olması, toplumun hafızasının da yazı kadar güçlü olduğunu göstermektedir.⁴

* Prof. Dr. - Çukurova Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Balcalı Adana, rkyakdogan@gmail.com

¹ Konuşma Tarihi: 15 Ocak 2020

² Prof. Dr. H. T. Bossert'in, 1935'de yayınladığı "Etice Formlar Bilgisinin Örnek Derlemesi" adlı kitabının önsözünden alıntı. Söz konusu makale Rukiye Akdoğan-Özcan Şimşek tarafından, Hititçe ile "Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü"ndeki Benzer Kelimeler Üzerine adı ile KUBABA Arkeoloji -Sanat Tarihi-Tarih Dergisi, Sayı 28, 15-26, 2019 yılında yayınlanmıştır, burada biraz daha genişletilmiş haliyle sunulmaktadır.

³ <http://www.tdk.gov.tr>

⁴ SARI 2004: 490.

M.Ö. 2. binyılda Anadolu'da konuşulan bazı kelimeler, sözlü kültürle kuşaktan kuşağa aktarılması suretiyle insanların dağarcığında kalmıştır ve bu kelimelere günümüz sözlüklerinde değil de halk ağızlarında rastlamak mümkündür. Türk Dil Kurumu tarafından 12 cilt olarak yayınlanmış "Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü" ile Hititçede kullanılan kelimeleri karşılaştırdığımızda aslında bir çok kelimenin hâlen kullanılmakta olduğunu tespit ettik. Nihayetinde Hititçe sözlükte, **mirmirruş-** "değersiz ve zorunlu durumda içilebilen bir sıvı" anlamındaki kelime, Derleme Sözlüğünde **mirmirik**" kavun çekirdeği şerbeti, rakıya dönmemiş üzüm suyu, şaraba dönmeye başlamış şıra" ve **murmırık**" tatsız, sulu ayran, çok ekşimiş boza, yeni mayalanmaya, ekşimeye, şarap olmaya başlamış şıra" olarak karşımıza çıkmıştır. Hititçede anlamı tam olarak bilinmeyen kelimeyi Derleme Sözlüğünde anlamlarıyla birlikte bulmamız, sözlü kültürün gücünü göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Hititlerin başkenti Hattuša'dan ele geçen, sayıları 25 binin üzerindeki çivi yazılı tabletler büyük önem arz etmektedirler. Kâtipler tarafından Hattice, Hititçe, Luwice, Hurrice gibi çeşitli dillerde yazılmış bu tabletlerdeki diller, artık kullanılmadığı için "ölü diller" olarak adlandırılan dil grubuna dahil olmuşlardır. Hititçede kullanılan kelimeleri, Derleme Sözlüğü ile karşılaştırdığımızda yukarıda verdiğimiz örnekte olduğu gibi, aslında bir çok kelimenin hâlen kullanılmakta olduğunu tespit ettik ve bu kelimeleri bir makale şeklinde yayınlarak bu topraklara olan minnet borcumuzu bir nebze yerine getirmeyi amaçladık.

1) Hititçe = anna-/anni-Anne, valide⁵

Derleme Sözlüğü = anne Büyükanne, nine. (Hazarzrat*Keçiborlu -Isp.; Fili *Biga -Çkl.; Kaynarca *Osmaneli -Bil.)⁶

Sumerce = AMA anne

Akadca = UMMU anne

Köken Bilgisi Sözlüğü (Gülensoy 2007) = ama (Çuvaş Türkçesi) anne

Büyük Türkçe Sözlük = anne Çocuğu olan kadın, ana, valide⁷

2) Hititçe = ašanna- Semerin bir parçası⁸

Derleme Sözlüğü = haša (III) 1. Eyerin altına konulan kalın kumaş, keçe. (Nudra*Şarkıkaraağaç *Gelendost -Isp.; *Edremit -Ba.; Köprücek*Emet -Kü.; *Zile -To.; -Tr. ilçe ve köyleri; -Ml.) 2. Süslü at eyeri. (-Kü.)⁹

3) Akadca = GIŠ/Ú ARGĀNU = kozalaklı bir ağaç; onun reçinesi

Hititçe = GIŠ arganu = bir bitki; mekke pelesengi

Akadca = ARGAMANNU = erguvanî, eflatunla kırmızı arası

Güncel Türkçe Sözlükte Farsça ergavān olarak yer almaktadır.

⁵ ÜNAL 2016: 61; TISCHLER 2008: 16'da "Mutter" (anne) açıklaması yer almaktadır.

Derleme Sözlüğü I 1963: 278. İl adları kısaltmaları Derleme Sözlüğünde kullanılan kısaltmalarla yazılmıştır, kısaltmalar için ilgili sözlüğün kısaltmalar kısmına bakılabilir.

⁷ http://tdk.gov.tr

⁸ ÜNAL 2016: 89; TISCHLER 2008: 29.

⁹ Derleme Sözlüğü VII 1974: 2301.

4) Hititçe = *atta*- Baba, atalar, dedeler, ced, ata¹⁰

Sümerce = **AB.BA** : ata, dede, ced, ebeveyn

Akadca **ABUM** : baba

Divanü Lûgat-it Türk = *ata* : baba, ata.

Derleme Sözlüğü = *abba* (I) [*apba* (I), *appa* (I)] 1. Dede, büyükbaba. (*Biga ve çevresi, Terzialan *Çan -Çkl.;Halıdere *Karamürsel -Kc.; Çayırdere *Silivri -İst.; Çilehane *Reşadiye -To.; Kayapa *Lalapaşa -Ed.; Sergen, Osmanlı *Vize -Krk.; Kadıköy, Demirler *Saray -Tk.) [*abpa* (I)]: (*Akçakoca -Bo.) [*appa* (I)]: Büyükyenice *Osmaneli -Bil.;*Akçakoca -Bo.)¹¹

Büyük Türkçe Sözlük = *ata* 1. Baba. 2. Dedelerden ve büyük babalardan her biri¹²

5) Hititçe = *ed/-ad-ezza-/azzik-* Yemek, karnını doyurmak, tüketmek, yiyip bitirmek¹³.

Derleme Sözlüğü = *azzık* yiyecek (Karapınar -Kn.)¹⁴*azzık* (I) [*azığ*, *azığa*, *azıh*, *azıklık* -2. *azuuh*, *azuk*, *azukluk*, *azzıh*] *azık*. (*Emirdağ -Af.; Sofular *Eğridir -İsp.; -Mn.; -Brs.; Tokat -Es.; Ağlı *Küre; Aşağıkayı*Tosya -Ks.; *Zile -To. ve çevresi; Danışman *Fatsa, Zile *Mesudiye -Or.;Küçükhol*Of -Tr.; Güneyce -Rz.; -Ezc.; *Kilis -Gaz.; *Elbistan -Mr.; *Kırıkhan, *Reyhanlı, *Dört Yol, Amik ovası ve Türkmenleri -Hat.; *Gürün ve köyleri, Diktaş *Divriği, Kayalıpınar*Yıldızeli, Çepni *Gemerek, Soğukpınar*Kangal, -Sv.; -Yz. ve çevresi; Solakuşağı*Şerefli Koçhisar, Yaraşlı*Haymana, -Ank.;Genezin*Avanos, Köşker -Krs.; *Bünyan *Pınarbaşı, Hamurcu *İncesu, *Develi -Ky.; *Bor köyleri, *Emirler *Ulukışla -Nğ.; *Karapınar *Karaman *Ereğli -Kn.; *Kozan *Ceyhan -Ada.; *Silifke Aslanköy -İç.)¹⁵

6) Hititçe = *ezzan/izzan* Saman, çöp, buğday sapı, kesmik, ölmüş bir kimsenin varıyoğu, mirası¹⁶

Hititçe = *ezza-* (isim anlamı bilinmiyor)¹⁷

Derleme Sözlüğü = *ezā* (I) [*ecza*, *edize*, *eğza*, *evza*, *evze* (I), *ezva* -2, *eze* (III) -2] Kibrit. (Eğret -Af.; Karaoğlan *Mustafa Kemal Paşa -Brs.; -Kü.; Dadıç -Bo.; Akyazı ve Çevresi -Sk.; *Maçka ve köyleri, Vakfıkebir ve köyleri -Tr.)¹⁸

7) Hititçe= *hapuṣ-/hapuṣant-*Sap, (bitki, kamış) gövde, sap; erkeklik organı, penis¹⁹

Derleme Sözlüğü= *hapaç* [*hapıç*, *hapal* (III), *hapış*, *hapuṣ*] Bacak arası, apış. (Aşağıkayı*Tosya -Ks.;Toprakkale*Osmaniye, Kardere -Ada.)²⁰[*hapıç*]:

¹⁰ ÜNAL 2016: 95; TISCHLER 1983: 92-93.

¹¹ Derleme Sözlüğü I 1963: 13-14.

¹² <http://tdk.gov.tr>; GÜLENSOY 2007: 86-87.

¹³ ÜNAL 2016: 122; Tischler 2008: 38.

¹⁴ Derleme Sözlüğü XII 1982: 4437.

¹⁵ Derleme Sözlüğü I 1963: 444.

¹⁶ ÜNAL 2016: 123; Tischler 1983:119.

¹⁷ ÜNAL 2016: 123.

¹⁸ Derleme Sözlüğü V 1972: 1828.

¹⁹ ÜNAL 2016: 159; TISCHLER 2008: 45; PUHVEL 1984: 132 ve TISCHLER 1983: 168.

²⁰ Derleme Sözlüğü VII 1974: 2276; GÜLENSOY 2007: 404.

(Civler*Ermenek -Kn.)[hapal (III)]: (Kardere -Ada.)[hapış]: (Hanlar -Brd.)[hapuş]: (Uluşiran*Şiran -Gm.)

8) Hititçe= ^{NINDA}*harpana-/harpanušša-* Bir ekmek çeşidi veya pasta²¹; ^{NINDA}*harpunašši-* Bir ekmek çeşidi.²²

Derleme Sözlüğü= *harp* Ekmek (*Bozüyük-Bil.)²³

9) Luwice= (<) *harpušta-* bkz. *hurpašta-/hurpušta-* Ağaç yaprağı, kabuk (soğan)²⁴
Derleme Sözlüğü= *harpišta* [*hargišta*, *harpišta*, *harpušto*, *harpušta*]= Evlerin önüne asmaların yayılması için yapılan çardak. (*Ermenek-Kn.)²⁵ [*hargišta*]: (*Ermenek -Kn.) [*harpišta*]: (*Ermenek -Kn.) [*harpušto*]: (Çukurbağ*Mut -İç.) [*harpušta*]: Evlerin önüne yapılan tahta saçak (Karahisar İncesu -Ky.;*Ermenek -Kn.)

10) Hititçe= *haršanašši-* Fırtına Tanrısının epiteti²⁶; *haršiharši-* fırtına, şimşek, kötü hava.²⁷

Derleme Sözlüğü= *harsa* 1. Kızgınlık, öfke (Kızılhisar -Dz.; Çerkeş -Çnk.; Yerkesik -Mğ.) 2. Heves (Milas -Mğ.).²⁸

11) Hititçe = ^{TU7}*harta-/harti-* Bir türlü çeşidi.²⁹

Derleme Sözlüğü= *hart* Havuç (Mr.; Ada.).³⁰

12) Hititçe = *haru-* Bir ağaç ve kerestesi³¹

Derleme Sözlüğü = *haru* 1. Sabanın ağaç kısmı (Hemşin *Pazar -Rz.) 2. Saban (Hemşin *Pazar -Rz.)³²

13) Hititçe = *herina-/hirina-* Maden eritme fırını? veya yakıt malzemesi?³³

Derleme Sözlüğü= *herene* 1. [→ *harana* (I) -1] 2. [→ *harana* (I) -2] 3. Su taşınan bakır kap, helke. (Bozköy -Yz.)³⁴

Derleme Sözlüğü= *harana* 1. Tencere. (Bayat -*Emirdağ, *Dinar -Af.; Yeşildere, Beki *Karahallı- Uş; *Eğridir köyleri, *Sütçüler- Bağlıllı*Şarkıkaraağaç -Isp.; -Dz.;

²¹ ÜNAL 2016: 166; TISCHLER 1983: 181'de, "ein Gebäck" açıklaması bulunmaktadır.

²² ÜNAL 2016: 167; TISCHLER 2008: 48.

²³ Derleme Sözlüğü VII 1974: 2294.

²⁴ ÜNAL 2016: 207; TISCHLER 2001: 63, 86'da, *hurpašta(n)/hupušta(n)* için "Blatt, Schale" anlamları yer almaktadır.

²⁵ Derleme Sözlüğü VII 1974: 2294.

²⁶ ÜNAL 2016: 167; TISCHLER 2008: 49.

²⁷ ÜNAL 2016: 168; TISCHLER 1983: 187'de "Gewitter, Unwetter"; PUHVEL 1984: 198'de "(thunder)storm" anlamlarını vermiştir.

²⁸ Derleme Sözlüğü VII 1974: 2295.

²⁹ ÜNAL 2016: 169.

³⁰ Derleme Sözlüğü VII 1974: 2295.

³¹ ÜNAL 2016: 169.

³² Derleme Sözlüğü VII 1974: 2297.

³³ ÜNAL 2016: 184; TISCHLER 1983: 237'de, "Scmelzofen" anlamı bulunmaktadır.

³⁴ Derleme Sözlüğü VII 1974: 2343.

Çamaltı*Menemen, Bergama -İz.; *Kula, *Alaşehir - Mn.; -Ba.; *Tavşanlı, Kalkan, -Kü.; Kırkpınar-Ank.; Erenkaya, Güzelsu *Akseki, *Serik, Bağyaka*Finike, *Alanya -Ant.; *Marmaris-Mğ.; Bulgaristan göçmenleri -Tk.)³⁵

14) Hurrice = *hurušši*-Hurrice kurban terimi³⁶

Derleme Sözlüğü= *huruš* [hurüş] Fırında kurutulmuş meyve. (-Ks.)³⁷ [*hurüş*]: (-Sn.)

15) Hititçe = ^{NINDA}*hudduna-/huddunatiya*- Bir ekmek çeşidi veya pasta³⁸

Derleme Sözlüğü= *hudun* Yağsız süten yapılan bir çeşit peynir. (Ağlı *Küre -Ks.)³⁹

16) Hititçe *kaka-/kaki-/gaga*- Sümerce KAxUD : (isim) diş.

Derleme Sözlüğü 1975: *kak* (VII) Dilim, parça, diş (-Bursa; Taraklı *Geyve, *Akyazı -Sakarya; *Düzce -Bolu; Karabüzey *Araç -Kastamonu; *Kurşunlu -Çankırı; *Bozkır -Konya)

17) Hititçe= ^{NINDA}*gatai-/katai*-Birekmekcinsi⁴⁰

Derleme Sözlüğü = *kete* (I) 1. Yağlı, mayalı ya da mayasız hamurdan yapıp küldede pişirilen çörek. (Söğüt, Honaz -Dz.; -Sm.; *Merzifon -Ama.; *Boyabat -Sn.; Küçükisa*Zile -To.; *Şebinkarahisar -Gr.; Aho*Sürmene -Tr.; -Gm.; Erkinis*Yusufeli, Ardanuç -Ar.; Bayburt *Sarıkamış, *İğdır -Kr.; -Ezm.; -Ezc.; *Erciş -Vn.; Afşin -Mr.; *Antakya -Hat.; *Koyulhisar *Gürün -Sv.; -Ank. -Ky.; *Bor -Ng.) 2. Şekersiz kurabiye. (*Tosya -Ks.; -Sm.; -Gr.) *kete* (II) Düğün armağanı. (*Boyabat -Sn.)⁴¹

18) Hititçe = *kili*- zunna ağacından yapılmış bir alet⁴²

Derleme Sözlüğü= *kiline*Budanmış asma çubuğu (-Kn. ve köyleri)⁴³

19) Hititçe = *gipi* (isim c.) (anlamı bilinmiyor)⁴⁴

Derleme Sözlüğü = *kipi*(III) Boyunduruk ortasına kayışı kaydırmamak için geçirilen ağaç (-Ezm.)⁴⁵

20) Hititçe=*kiruša* Bir bitki; bir çeşit pırasa?⁴⁶

³⁵ Derleme Sözlüğü VII 1974: 2283.

³⁶ ÜNAL 2016: 208; TISCHLER 2008: 62'de "ein hurr. Heilsterminus" anlamı bulunmaktadır.

³⁷ Derleme Sözlüğü VII 1974: 2445.

³⁸ ÜNAL 2016: 211; TISCHLER 1983: 320'de, "ein Gebäck"; TISCHLER 2008: ^{NINDA}*huttunati* (*huttunuti*-) "bir ekmek".

³⁹ Derleme Sözlüğü VII 1974: 2441.

⁴⁰ ÜNAL 2007: 330; TISCHLER 1983: 542.

⁴¹ Derleme Sözlüğü VIII 1975: 2773.

⁴² ÜNAL 2016: 278.

⁴³ Derleme Sözlüğü VIII 1975: 2871.

⁴⁴ ÜNAL 2016: 281; TISCHLER 2001: 126'da "isim, anlamı bilinmiyor" açıklaması vardır.

⁴⁵ Derleme Sözlüğü VIII 1975: 2874.

⁴⁶ ÜNAL 2007: 347; TISCHLER 2008: 88 (Lauch "pırasa"). SOYSAL 2004: 563'de *ki-ru-ú-ša* yazımı bulunmaktadır.

DerlemeSözlüğü = *kiriş* 1. Pırasa. (*Düzce -Bo.; Kemaliye -Ml.; Çamova*Divriği -Sv.; *Milas -Mğ.;) 2. Taşlar arasında biten bir ot. (Vazıldan*Divriği -Sv.)⁴⁷

DerlemeSözlüğü = *kiriç* Bir çeşit bitki. (*Marmaris -Mğ.)⁴⁸

DerlemeSözlüğü = *çiriş* (I) Dağpırasası. (Karakuşbucağıveköyleri*Ünye -Or.; *İrişli Çıldır -Kr.; *Pasinler -Ezm.; *Eğin, Sasunga*Çayırılı, Ergen -Ezc.; -Ağ.; -Ml.; -Mr.; *Antakya -Hat.; İğdeli *Gemerek, Yeniköy *Hafik, Diktaş, Ovacık *Divriği -Sv.; *Bünyan, *Pınarbaşı -Ky.; *Ereğli, Ermenek, Akçalar *Seydişehir -Kn.; Aslanköy -Mersin -İç.)

çiriş (II) Undan yapılmış sulu çorba (hayvanlara verilir). Engiz*Bafra -Sm.; Kemaller, Rusçuk, Bulgaristan)⁴⁹

21) Hititçe = *kurka*-Tay, sıra⁵⁰

Derleme Sözlüğü = *kurka*Yeni doğmuş tay (-İst.)⁵¹.

Ayrıca Derleme Sözlüğü VIII: 2822'de, eşek yavrusu, sıra anlamına gelen şu kelimeler de yer almaktadır: *kırık, kıldık, kiri, kırık, kiro, kiri, kirik, kirrik, körük, kurık, kuri, kurik, kürü, kürük*.

22) Hititçe = *GIŠ/GI/DUG**kurtal-/kurtalli-/gurdali-* Örgü işi bir kap, sepet, çit, küfe, sandık⁵²

DerlemeSözlüğü = *gurdala* Sandık. (Heybeliada -İst.)⁵³; korta 1.içinde üzüm çiğnelilen sıra teknesi. (Çatalağıl*Karacabey -Brs.; -Ama.) 2. Şirahane, şaraphane. (Bolayır *Gelibolu -Çkl.; Soğanlık *Kartal -İst.) 3. Çeşme yalağı. (Soğanlık *Kartal -İst.)⁵⁴

23) Hititçe = *lalu*-Penis, erkeklik organı⁵⁵

Derleme Sözlüğü = *lülük*[*lili, lüllü, lüllük, lülü* Çocuğun erkeklik organı. (*Ulubey -Or.;*Tirebolu -Gr.) [*lili*]: (*Maçka ve köyleri -Tr. -Gm.) [*lüllü*]: (-Tr.) [*lüllük*]: (*Arapkir -Ml.) [*lülü*]: (*Düzce -Bo.)⁵⁶

24) Hititçe = *lili*- Hareketli, dönen⁵⁷

Büyük Türkçe Sözlük = *Farsça lüle* : isim, eskimiş Bükülmüş, dürülmüş şey.

Derleme Sözlüğü = *lilliş*Topaç. (Höketçe*Saimbeyli -Ada.)⁵⁸

⁴⁷ Derleme Sözlüğü VIII 1975: 2878.

⁴⁸ Derleme Sözlüğü VIII 1975: 2877.

⁴⁹ Derleme Sözlüğü III 1968: 1235.

⁵⁰ ÜNAL 2007: 369; TISCHLER 2008: 95:" Fohlen (tay, at yavrusu)".

⁵¹ Derleme Sözlüğü VIII 1975: 3008.

⁵² ÜNAL 2016: 300; PUHVEL 1997: 277: "crate, hamper, basket".

⁵³ Derleme Sözlüğü VI 1972: 2198.

⁵⁴ Derleme Sözlüğü VI 1972: 2927.

⁵⁵ ÜNAL 2016: 314; TISCHLER 2008: 101; KLOEKHORST 2008: 516.

⁵⁶ Derleme Sözlüğü IX 1977: 3095.

⁵⁷ ÜNAL 2016: 321; TISCHLER 2008: 104.

⁵⁸ Derleme Sözlüğü IX 1977: 3079.

25) Hititçe = ^{NINDA}*lapašši*- Bir ekmek çeşidi⁵⁹

Derleme Sözlüğü = *loš* Uzun pide (-Ml.)⁶⁰; *lavaš* Yufka (-Vn.)⁶¹

26) Hititçe = *malla-/malli-/malliya*- Öğütmek, ezmek, ufalamak, kırmak⁶²

Derleme Sözlüğü = *mala* (I) 3: Harmanda tahılın dipte kalan topraklı kısmı (Güney *Yeşilova - Brd.)⁶³

27) Hititçe = *mirmirruš*- Değersiz ve zorunlu durumda içilebilen bir sıvı⁶⁴

Derleme Sözlüğü = *mirmirik* 1. Kavun çekirdeği şerbeti. (-Ks.) 2. Rakıya dönmemiş üzüm suyu. (*Merzifon köyleri -Ama.) 3. Şaraba dönmeye başlamış şıra. (*Merzifon köyleri -Ama.)⁶⁵

Derleme Sözlüğü = *mirmirik*(III) tatsız. (-Ba.); (IV) 1. Sulu ayran. (-Ama.) 2. Çok ekşimiş boza. (Şumnu, Bulgaristan) 3. Yeni mayalanmaya, ekşimeye, şarap olmaya başlamış şıra. (Çr.; *Havza -Sm.; *Bor -Nğ.)⁶⁶

Akadca olan *MURRU* kelimesinin "bitterness" (acılık, sertlik, keskinlik) ve Sumercesi ^{GIŠ}ŠIM.ŠEŠ (sarı sakız, laden reçinesi, mırra kahvesi, mür) anlamları da vardır. Bu da bize, bugün kullandığımız *mırra* 'nın da kökeninin Akadca'ya dayandığını göstermektedir.

28) Hititçe = *mišari-/mišara*- Larva?, tırtıl?, zararlı haşere⁶⁷

Derleme Sözlüğü = *mišara* Talaş (*Antakya-Hatay)⁶⁸

29) Hititçe = *mitar*→*mitnaz* = *mitna-/mitnaza* Emretme yetkisi?, otorite?⁶⁹

Derleme Sözlüğü = *mitar* [*mirari*] Dokuma tezgâhında tarağı aşağı yukarı çeken araç, gücü. (*Mačka-Tr.)⁷⁰

30) < *mitešnaš-/mintešnaš-/minteššar*- Gümüşü betimleyen bir sıfat⁷¹

Derleme Sözlüğü = *mentеше* İnce, altın ve gümüş bilezik (*Bergama -İz.; -Ks.; Ml.; -Ada.; *Mut köyleri -İç.)⁷²

31) Hattice = *muh, muhal* : (ev-)ocağı

⁵⁹ ÜNAL 2016: 316; TISCHLER 2008: 102.

⁶⁰ Derleme Sözlüğü IX 1977: 3088.

⁶¹ Derleme Sözlüğü XII 1982: 4580.

⁶² ÜNAL 2016: 332; TISCHLER 2008: 108.

⁶³ Derleme Sözlüğü IX 1977: 3107.

⁶⁴ ÜNAL 2016: 353; TISCHLER 1990: 215'de, *mirmirra*- "değersiz, içilebilen bir sıvı"; TISCHLER 2006: 224'de, *mirmirra*- "sıvı çamur, kirli su"; GÜTERBOCK-HOFFNER 1989: 295'de, *mirmirruš*- "a liquid drunk only extreme conditions of deprivation"

⁶⁵ Derleme Sözlüğü IX 1977: 3203.

⁶⁶ Derleme Sözlüğü IX 1977: 3188.

⁶⁷ ÜNAL 2016: 353; GÜTERBOCK-HOFFNER 1989: 296: "An insectpest".

⁶⁸ Derleme Sözlüğü IX 1977: 3204.

⁶⁹ ÜNAL 2016: 354; GÜTERBOCK-HOFFNER 1989: 306'da, "authority?" anlamı bulunmaktadır; TISCHLER 2008: 119: "Ratschlag, Empfehlung" açıklamaları yer almaktadır.

⁷⁰ Derleme Sözlüğü IX 1977: 3204.

⁷¹ ÜNAL 2016: 354; TISCHLER 2008: 119.

⁷² Derleme Sözlüğü IX 1977: 3165.

Derleme Sözlüğü = *muhara* [*mığarca, mihıra, mihurik, mihari, moğaracak, muhare* -1, *muhari, muharye, muhraca, muhrica, muhur*, *muhuri* -1, 2; *mühari, müheri*] 1. Ocak. (Büyükkarabağ -Af.) Diğer versiyonları Konya, Antalya, İzmir, Erzincan, Muğla illerinde derlenmiştir.

32) Hititçe *papriya*- (Müzik aletini) üflemek⁷³

Derleme Sözlüğü = *papıra* Bir çeşit halk oyunu müziği. (İrişli, Bayburt *Sarıkamış, *Selim -Kr.)⁷⁴

33) Hititçe = ^{GIŠ}*parnulli*- Bir ağaç ve onun odunu veya kerestesi; güzel kokulu bir bitki, pırnal?⁷⁵

Derleme Sözlüğü = *piynar* [*pınar, piner*] Yaprakları dikenli bir çeşit meşe, pırnal (Çandır *Sütçüler, *Gelendost -Isp.;Yukarıseyit*Çal, Honaz köyleri -Dz.; *Bozdoğan -Ay.; Sarısığırlı*Kula -Mn.; Yeniköy *Susurluk -Ba.; *Ermenek -Kn.; -Ada.; *Mut köyleri, *Mersin -İç.; *Gazipaşa -Ant.; *Bodrum, *Milas -Mğ.).⁷⁶

34) Hititçe = *paršana*, *Hattice=hapraš* ya da *p(a)raš* Panter, kaplan, pars⁷⁷; ^{LÚ}*parašna-/paršana*-pars maskesi giymiş kült görevlisi⁷⁸.

Büyük Türkçe Sözlük = *pars* Kedigillerden, genellikle Asya ve Afrika'nın sıcak bölgelerinde yaşayan, postu benekli, bazen de düz siyah, çevik, yırtıcı, etçil, memeli hayvan, leopar, panter, pelenk.⁷⁹

35) Hititçe = ^{DUG}*pulla*-Bir kap⁸⁰; ^{DUG}*pulluri-/pulluriya*- Bir kap⁸¹

Derleme Sözlüğü = *bulul, bulula* Küçük küp (Ersis*Yusufeli -Ar.)⁸²

Derleme Sözlüğü= *pulluk* Testi, küçük testi (*Kuşadası -Ay.; Balçova *Foça, *Menemen -İz.)⁸³

36) Hititçe = *purut*- Kil, toprak, kireç, harç, kerpiç⁸⁴. *puruttai*- “(damı) toprakla örtmek, çatı kapatmak”, *puruteššar*- kerpiç üretilen yer, kerpiç ocağı, kerpiçlerin kurutulduğu yer, kil ocağı.⁸⁵

Derleme Sözlüğü = *purut* Topraktan yapılmış çanak, çömlek vb. kaplar (-Ezm.; -Sv.); *purutçu*: Güveç ve tandır yapan usta (-Ezm.); *purutka* su bardağı. (-Kr.)⁸⁶.

⁷³ ÜNAL 2016: 393; GÜTERBOCK-HOFFNER 1997: 107.

⁷⁴ Derleme Sözlüğü IX 1977: 3393.

⁷⁵ ÜNAL 2016: 402; krş. SOYSAL 2004: 590-591; SOYSAL 2018: 171.

⁷⁶ Derleme Sözlüğü IX 1977: 3464.

⁷⁷ ÜNAL 2016: 403; Soysal 2018: 171; GÜTERBOCK-HOFFNER 1997: 184, 185.

⁷⁸ ÜNAL 2016: 395.

⁷⁹ <http://www.tdk.gov.tr>

⁸⁰ ÜNAL 2016: 421; GÜTERBOCK-HOFFNER 1997:374'de şu anlamı bulunmaktadır: "a vessel used to hold sourdough".

⁸¹ ÜNAL 2016: 422; GÜTERBOCK-HOFFNER 1997: 376.

⁸² Derleme Sözlüğü II 1965: 790.

⁸³ Derleme Sözlüğü IX 1977:3485.

⁸⁴ ÜNAL 2016: 424; GÜTERBOCK-HOFFNER 1997: 395-397.

⁸⁵ ÜNAL 2016: 424, 425; GÜTERBOCK-HOFFNER 1997: 397.

⁸⁶ Derleme Sözlüğü IX 1977: 3488; AKDOĞAN 2015: 2.

Puruthana Eski seramiklerin horasan harcına katılmak üzere kırılıp öğütüldüğü yer. (Erz. Sv.) Kaynak kişi:Arkeolog Musa Törmük.

37) Hititçe = *šahhan* (genellikle *luzzi-* ile birlikte) Arazi işletmek karşılığı ödenen vergi, haraç, timar ve zeamet.⁸⁷

Derleme Sözlüğü = *šahna*[*šahana*] 1. Öşür toplayıcı (-Brs.; -Bo.; -Or.; -Ezm.; *Kemah -Ezc.; -Sv. Köşker -Krş.; -Kn.); [*šahana*] -Kü. 2. Harman bekçisi (Elifoğlu *Nizip -Gaz.) 3. Borsa komiseri. (*Sungurlu -Çr.)⁸⁸***šanacı*** Öşür toplayan (*Sivrihisar -Es.)⁸⁹***zahna*** Öşür toplayan. [*Ünye -Or.]⁹⁰

38) Hititçe = ^{KUŞ}*šala-* Dizgin; kapı menteşesi, menteşe yerine kullanılan deriden şerit.⁹¹

Derleme Sözlüğü = *šallah*, *šallak* (III) Kamçının ucundaki kösele parçası. (İrişli, Bayburt; Sarıkamış -Kr.)⁹²

39) Hititçe = *šaluwa*^(MUŞEN)- Bir kuş⁹³; *šalwini*-bir kuş⁹⁴

Hititçe = *šulupi-* Bir fal kuşu⁹⁵

Derleme Sözlüğü= *šelfin* [*šerefin*] Bir yaşımdan küçük horoz. (Ceylân *Ulukışla - Ng.; -Kn.) [*šerefin*] : (Ng.)⁹⁶

Derleme Sözlüğü= *selfin* Yeni büyüyen horoz (-Kn.)⁹⁷

Derleme Sözlüğü= *celfin* [*celhin*, *çelfin*] 1. Henüz yumurtlamayan küçük tavuk, piliç. (-Gaz.;*Elbistan -Mr.; -Hat. ve ilçeleri; -Sv.; -Ada.; -İç. ve ilçeleri; -Ant.) [*celhin*] (*Bahçe -Ada.) [*çelfin*] (Hisarcık *Yayladağı -Hat.; -Ng.; -İç.) 2. İlk ötmeye başlayan horoz. (-Mr.;*Mut -İç.) 3. Tavuk (-Ky.)⁹⁸

Derleme Sözlüğü= *cilfin* Hindi yavrusu (-Mr.)⁹⁹

40) Hititçe = ^{GIŞ}*šammamma-/šamama-* Bir yağ bitkisi, susam?¹⁰⁰

⁸⁷ ÜNAL 2016: 441; TISCHLER 2004: 694'de "eine Art Schuld verpflichtung, etwa 'Lehnsdienst'" (bir çeşit borç yükümlülüğü, 'örn. arazi başışı karşılığı yapılan hizmet') anlamı yer almaktadır. GÜTERBOCK-HOFFNER-VAN DEN HOUT 2002: 2: "a kind of obligation, service, or payment due from land tenants to the realowners of the land (palace, temple, community, or individuals)".

⁸⁸ Derleme Sözlüğü X 1978: 3734.

⁸⁹ Derleme Sözlüğü X 1978: 3742.

⁹⁰ Derleme Sözlüğü XI 1979: 4344.

⁹¹ ÜNAL 2016: 447; GÜTERBOCK-HOFFNER-VAN DEN HOUT 2002: 81'de: "a leather strap"; TISCHLER 2008:156'da: "Lederriemen, ledernes Band".

⁹² Derleme Sözlüğü X 1978: 3740.

⁹³ GÜTERBOCK-HOFFNER-VAN DEN HOUT 2002: 107; ÜNAL 2016: 451:"bir kuş ismi".

⁹⁴ GÜTERBOCK-HOFFNER-VAN DEN HOUT 2002: 110; ÜNAL 2016: 451: "bir fal kuşu".

⁹⁵ ÜNAL 2016: 489; TISCHLER 2008: 175.

⁹⁶ Derleme Sözlüğü X 1978: 3758.

⁹⁷ Derleme Sözlüğü X 1978: 3576.

⁹⁸ Derleme Sözlüğü III 1968: 878.

⁹⁹ Derleme Sözlüğü III 1968: 910.

¹⁰⁰ ÜNAL 2016: 452; TISCHLER 2008: 158: "yağ içeren bir meyve, ceviz, "susam?".

Derleme Sözlüğü = *şamama* Güzel kokulu bir tür küçük kavun; kavuna benzer bir yıllık otsu ve sürünge bir bitki; ekşimsi küçük kavun; bir çeşit yaban kavunu, süs kavunu¹⁰¹

41) < (DUG)şapia- Bir kap¹⁰²; metalden bir kap¹⁰³

Derleme Sözlüğü = *şapa* (I) [*şapçak*]: Maşrapa (Aşağı Kayı *Tosya -Ks.) [*şapçak*]: (İğridere, Bulgaristan)¹⁰⁴

Derleme Sözlüğü = *şaplak* (II): Topraktan, ağaçtan yapılmış, ağzı geniş su kabı. (Aşağı Karaçay *Acıpayam -Dz.; Görece -İz.; -Kü., Dolakderesi*Mersin -İç.; -Mğ.)¹⁰⁵

Derleme Sözlüğü = *şapşak* (I) [*şabçak*, *şabşak* (I) -1, *şapsab*, *şapşa*, *şapşal* (II) 2, *şapşalak* (I) -1, *şapşat*, *şepşek* (I) -2, 3] 1. Ağaçtan oyma tas, bardak. (-Af.; -İsp.; -Brd.; -Ay.; -İz.; -Mn.; -Zn.; -Çkl.; -Bil.; *şabçak*, *şepşek* (I) 2: Bakır ya da teneke maşrapa. (-Es.; -Kc.; -Ama.; -Mr.; -Gaz.; -Ed.)

Derleme Sözlüğü = *şapşat*(I) 3: Her çeşit bardak. (-Es.; -İst.; -Tr.; -Nğ.; -Tk.; ...) *şapşak* (I) 4:Çeşme önlerine, içinde su birikmesi için konulan taş ya da ağaç yalak (-Gr.) *şapşak* (I) 5: Kepçe. (-Ky.) *şapşak* (I) 7: huni. (-Brs.) *şapşak* (I) 8: Sarımsak ezmekte kullanılan döveç. (-Ank.; -Ada.) *şapşak* (I) 9: Tahıl ölçeği. (-Sm.) *şapşal* (II) 1: Ağzı geniş fıçı. (-Çr.; -Sm.; -Ama.; -Kn.) *şapşap* (I): Su tası (-Ay.; -İz.; -Mğ.; -Krk.) *şapşat*: Bakır ya da teneke maşrapa. (-Mn.) *şapşupa* (I): Su tası. (-Dz.) *şapşırak* (I): Su tası. (-Dz.; -Sv.) *şapşalak* (I) 2: Çamdan yapılmış (yağ, pekmez, vb. için) kap. (-Or.)¹⁰⁶

42) Akadca = *ŞAPLŪ* Aşağı kısım, taban; aşağıda, altta, alt kısımda¹⁰⁷

Derleme Sözlüğü = *şafı* (II) Kadının dişilik organı. (Güneyce -Rz.)¹⁰⁸

43) Hititçe = *şeklumi* Bir bitki¹⁰⁹

Derleme Sözlüğü = *şekli* Havuç. (-Ml.)¹¹⁰

44) Hititçe = *şena-şina*- Figür, bebek, model, büyücülükte kullanılan bir şey veya bir insan yerine kullanılan figür.¹¹¹

Derleme Sözlüğü = *şene* Yaba (-Van; -Bitlis).¹¹²

¹⁰¹ Bkz. www.tdk.gov.tr ve Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü X 1978: 3741.

¹⁰² ÜNAL 2016: 458; GÜTERBOCK-HOFFNER-VAN DEN HOUT 2002: 205-206.

¹⁰³ TISCHLER 2008: 161.

¹⁰⁴ Derleme Sözlüğü X 1978: 3742.

¹⁰⁵ Derleme Sözlüğü X 1978: 3744.

¹⁰⁶ Derleme Sözlüğü X 1978: 3746-3747.

¹⁰⁷ ÜNAL 2016: 458.

¹⁰⁸ Derleme Sözlüğü X 1978: 3733.

¹⁰⁹ ÜNAL 2016: 474.

¹¹⁰ Derleme Sözlüğü X 1978: 3757.

¹¹¹ ÜNAL 2016: 475; TISCHLER 2006: 1041'de, "Figur, Puppe, Ersatzbild" anlamları vardır.

¹¹² Derleme Sözlüğü X 1978: 3760.

45) Hititçe = *Giššenti/šinti-/zinti(ya)* Kasap masası; üzerinde et kesilen ağaç kütüğü ve tahtası.¹¹³

Derleme Sözlüğü = *šenit* Üstünde ekmek açılan tahta (Başpınar*Tefenni-Burdur)¹¹⁴.

46) Hititçe = *šepa-/šepan-/šeba-* Buğday demeti, deste.¹¹⁵

Derleme Sözlüğü = *šepe* (III): Mayasız hamurdan yapılan sac ekmeği (Dereköy*Develi-Kayseri); Niğde ve çevresi, Ağzıkara Kozan; Kürkçüler-Adana).¹¹⁶

47) Hititçe= *šepit*-Bir tahıl, bir çeşit buğday veya arpa¹¹⁷; tohum, un, ekmek, çörek¹¹⁸.

Derleme Sözlüğü = *šepit* [*šepit ekmek*]: 1. Yufka ekmekten daha küçük ve kalın ekmek. (İshaklı *Bolvadin-Afyon; Yalvaç *Isparta; -Burdur; Urla -İz.; Deliilyas*Şarkışla -Sv.; *Kızılcahamam -Ank; -Krş.; Ng.; Ada.; *Mut ve köyleri -İç.; *Gazipaşa -Ant.) 2. Yufka ekmek (Bozan -Es.; *Nallıhan Kayaş -Ank.; -Kn. ve çevresi) [*šepit ekmek*]: (Örkenez*Yalvaç -Isp.) 3. Uzun, dar ve ince yufka. (*Silifke -İç.)¹¹⁹

Derleme Sözlüğü = *čebit* [*čepit* (I)] Yufka hamurunun içine tereyağ veya peynir konulup sahta kızartılarak yapılan börek. (*Susurluk -Ba.; -Tr.; Barguzu -Ml.) [*čepit* (I)]: *Susurluk -Ba.; *Balâ -Ank.)¹²⁰

Derleme Sözlüğü = *šebit* (I) [*šefit* (II), *šimut*] -Ay.; Armutlu *Mustafakemalpaşa -Brs; *Gerede -Bo.; Çr.; *Boyabat -Sn.; İşkefe *Zile -To.; -Ama.; -Çr.; -Yz; -Ank. ilçe ve köyleri; -Krş; Akçakaya *İncesu -Kay.; *Ereğli, *Ermenek, *Çumra, *Sille -Kon).¹²¹ [*šefit* (II)] yufka. Şabanözü *Polatlı -Ank. [*šimut*] yufka. *Antakya köyleri -Hat.¹²² *šipit* (I) 1. [→ *šibit* (I)] 2. Darı ekmeği. (Çöplü *Çivril -Dz.; -Es.)¹²³

48) Hititçe = *šipa-/šipan-* İltihap?, irin¹²⁴; *zipa-* *šipa*-'nın kesin olmayan bir varyantı¹²⁵

¹¹³ ÜNAL 2016: 475; TISCHLER 2006: 990'da, "aşçılar tarafından ritüelde kullanılan bir alet"; TISCHLER 2008: 167'de "koyunların kurbanından sonra ve boğaların kesiminden önce odadan çıkarılan büyük bir alet" açıklaması yer almaktadır.

¹¹⁴ Derleme Sözlüğü X 1978: 3760.

¹¹⁵ ÜNAL 2016: 475; TISCHLER 2006: 994: Garbe, Getreidebündel (ekin demeti, deste); TISCHLER 2008: 167: "Garbe, Getreidebündel"; GÜTERBOCK-HOFFNER-VAN DEN HOUT 2013: 381: "sheaf, bundle(?), bunch".

¹¹⁶ Derleme Sözlüğü X 1978: 3761.

¹¹⁷ ÜNAL 2016: 476; TISCHLER 2008: 168: "bir ekmeçlik buğday, buğday ya da arpa çeşidi".

¹¹⁸ GÜTERBOCK-HOFFNER-VAN DEN HOUT 2013: 398-400; KARAUĞUZ 2006: 121.

¹¹⁹ Derleme Sözlüğü 1978: 3761.

¹²⁰ Derleme Sözlüğü III 1968: 1101.

¹²¹ Derleme Sözlüğü X 1978: 3755, 3756.

¹²² Derleme Sözlüğü X 1978: 3756.

¹²³ Derleme Sözlüğü X 1978: 3782.

¹²⁴ ÜNAL 2016: 481; GÜTERBOCK-HOFFNER-VAN DEN HOUT 2013: 383, 384: "a secretion due to an infection of the eyes."; TISCHLER 2008: 171: "ein Augensekret, worunter je nach Gesundheitszustand auch "Eiter" zu verstehen ist."

¹²⁵ TISCHLER 2008: 235.

Derleme Sözlüğü = *cıban* Yara (-Ba.)¹²⁶

Derleme Sözlüğü = *zipik* Sivilce. (Babik*Pütürge -Ml.)¹²⁷

çıban, çıban = Çıban yara¹²⁸

Büyük Türkçe Sözlük = *çıban* Vücudun herhangi bir yerinde oluşan ve çoğu, deride veya deri altında şişkinlik, kızartı, ağrı ve ateş ile kendini gösteren irin birikimi.¹²⁹

49) Hititçe = *şupan(a)*- (isim) Bir madde?¹³⁰

Derleme Sözlüğü = *şufan* Yulaf (Reyhanlı ve Amik Ovası Türkmenleri *Reyhanlı -Hat.; *Marmaris -Mğ.)¹³¹

50) Hititçe = UDU *talla-* veya *lutalla-* KUB 38.3 II 14.¹³²

Derleme Sözlüğü = *tala* (IV): Kırkılmış koyun, keçi (*Güdül, *Ayaş -Ankara).¹³³

51) Hititçe = URUDU *tampura-/tambura-* bir müzik aleti; tambur?¹³⁴

Derleme Sözlüğü = *dambıra* [*dambur, dambura, damdıra, damura, dembur*] Tambura. (-Isp.; -Ezm.; -Ml.; -Gaz.; Şekeroba -Mr.; Avşar Aşireti *Pazarören; *Pınarbaşı -Ky.; *Bor -Nğ.)¹³⁵

52) Hititçe = *tarla*-^{MUŞEN} bir kuş adı

Sümerce = DAR.LUGAL^{MUŞEN}, Akadca *TARLUGALLUM* = tavuk, dişi kuş, hindi

Derleme Sözlüğü = *terlan* Sarı renkli, büyük pençeli, kartala benzer bir çeşit avcı kuş. (Suhara *Çıldır -Kr.; *Doğubayazıt -Ağ.)

Derleme Sözlüğü = *terran* Yırtıcı bir çeşit kuş, *tarlan*. (Koyundere *Ahıska -Kr.)

53) Hititçe ^{GIŞ}*tarwaš* = Bir bitki veya alet.

Derleme Sözlüğü = *tarvis* Karpuz. (Türkistan göçmenleri -İst.)

54) Hititçe = *te-/tar-* Demek, söylemek, konuşmak, söz kesmek, nişanlamak, tavsiye etmek, salık vermek, buyurmak¹³⁶

Divan-ü Lügat'it-Türk = *tē-* Demek, söylemek¹³⁷

55) Hititçe = *tiššatu-/tiššatwa-/tiššaduwa-* Maşa?, Yün ve hayvan yağından yapılmış büyü figürleri¹³⁸

¹²⁶ Derleme Sözlüğü III 1968: 889.

¹²⁷ Derleme Sözlüğü XI 1979: 4389.

¹²⁸ GÜLENSOY 2007: 234.

¹²⁹ <http://www.tdk.gov.tr>

¹³⁰ ÜNAL 2016: 492.

¹³¹ Derleme Sözlüğü 1978: 3793.

¹³² ÜNAL 2016: 505.

¹³³ Derleme Sözlüğü 1978: 3812.

¹³⁴ ÜNAL 2016: 510; TISCHLER 2008: 185'de "bakırdan bir alet" anlamı vardır.

¹³⁵ Derleme Sözlüğü IV 1969: 1351.

¹³⁶ ÜNAL 2016: 517.

¹³⁷ ÜNAL 2017: 54.

¹³⁸ ÜNAL 2016: 538; TISCHLER 2008: 199: "Zunge" (Nachbildung im Ritual); TISCHLER 1994: 380: "ein Gegenstand im Ritual, "wahrscheinlich 'Zunge' bzw. Nachbildung einer Zunge".

Derleme Sözlüğü = *tişon* Maşa (-Ba.)¹³⁹

56) Hititçe = *Gištit*[-.. (isim anlamı bilinmiyor) *Gištita*[-.. (isim anlamı bilinmiyor)¹⁴⁰

Derleme Sözlüğü = *tit* Ceviz oyununda dikilen en büyük ceviz (-Bo.)

Derleme Sözlüğü = *tita*(I) Ormanda yetişen yenilir bir çeşit mantar (Şalcı *Şavşat - Ar.)¹⁴¹

57) Hititçe = *Étura*[-Bir yapı¹⁴²; *Éduruhan-na- /turahanni-/turuhan-na-* bir yapı¹⁴³, çatı katı, tavan arası (Dachgeschoss)¹⁴⁴

Derleme Sözlüğü = *turana* Çatının üstündeki eğimli bölüm. (*Milas -Mğ.); *turaaltı* = Ev. (*Şarkikaraağaç -Isp.)¹⁴⁵

Derleme Sözlüğü = *tura* (I) Ev duvarlarını dış etkenlerden korumak için üzerlerine çakılan tahta perde(Çandır *Sütçüler -Isp. -Brd.; *Tavas, Honaz -Dz.; *Safranbolu -Zn.; *Bor -Nğ.; *Ermenek -Kn.; -Ant.) 2. Bahçe kapısını korumak için beşik örtüsü biçiminde tahtadan yapılan örtü. (-Isp.; Salda *Yeşilova -Brd.; *Alanyunt -Kü.)*tura* (III) Çatı. (*Şebinkarahisar -Gr.) 2. Çatı arası. (*Şebinkarahisar -Gr.) 3. Odalardan başka evdeki diğer bölümler. (Ulgardere*Eceabat -Çkl.)¹⁴⁶

Derleme Sözlüğü = *tora* Duvarı korumak için üzerine kaplanan tahta (*Sandıklı -Af.; Kirpe*Safranbolu -Zn.)¹⁴⁷

Derleme Sözlüğü = *turna* (Dam saçağı -Mr.)¹⁴⁸; *dura*1. Çatının saçağı (*Hilvan -Ur.; -Sv.) 2. Kapı üzerindeki örtme. (-Tr.)¹⁴⁹

58) Hititçe = *umma*¹⁵⁰ (anlamı bilinmiyor)

Derleme Sözlüğü = *umma* [*ummaca* -1, *ummağ* -1, *umsunluk*, *umsunma*, *umsunuk*, *umsuruk* -2] 1. Özenme, bundan dolayı duyulan üzüntü. (İğdecik -Isp.; Yeniköy -Ba.; Tokat -Es.; *Ünye -Or.; *Ağın -El.; Nş.; -İç.) 2. Özenilen şeyin ele geçmemesinden dolayı lohusada meme, erkekte üreme organında olan şişlik, acı.(*Eğridir köyleri* -Isp.; *Bozdoğan -Ay.; Tokat -Es.; *Kurşunlu -Çkr.; *İskilip -Çr.; *Çarşamba -Sm.; -Gaz.; *Bor -Nğ.; -Ada.)¹⁵¹

59) Hititçe = *NINDA una*- Bir ekmek¹⁵²

¹³⁹ Derleme Sözlüğü X 1978: 3940.

¹⁴⁰ ÜNAL 2016: 538; TISCHLER 2008: 200: *Gištit*["ein Holzgefäß".

¹⁴¹ Derleme Sözlüğü X 1978: 3940.

¹⁴² TISCHLER 1994: 455; ÜNAL 2016: 551.

¹⁴³ TISCHLER 1994: 462; ÜNAL 2016: 552.

¹⁴⁴ TISCHLER 2008: 205.

¹⁴⁵ Derleme Sözlüğü X 1978: 3994.

¹⁴⁶ Derleme Sözlüğü X 1978: 3993.

¹⁴⁷ Derleme Sözlüğü X 1978: 3967.

¹⁴⁸ Derleme Sözlüğü X 1978: 3995 .

¹⁴⁹ Derleme Sözlüğü IV 1969: 1604.

¹⁵⁰ ÜNAL 2016: 563.

¹⁵¹ Derleme Sözlüğü XI 1979: 4036.

¹⁵² ÜNAL 2016: 564.

Derleme Sözlüğü = *ekmek uması* Ufalanmış ekmeği yağda kızartarak yapılan bir çeşit yemek (-Kn.)¹⁵³

60) Hititçe = *zaharlitti*- 4 harliti oku!¹⁵⁴***harliti*-** belki puhu kuşu¹⁵⁵. Baştaki "za" işareti Hititçede aynı zamanda rakam olarak "4" şeklinde de okunabilir. *zaharlitti*- şeklinde okunması durumunda benzeyen kelimeler aşağıda sıralanmıştır:

Derleme Sözlüğü = *zagor* (I) Dışisini arayan, kızgın keklik (-Bt.). *zağ*1.Piliç (-Md.) 2. bir yaşında kara karga. (*Erciş -Vn.)¹⁵⁶***zakka*** Balıkçıl. (*Erciş -Vn.) ***zakca*** [*zakça*] Kara karga (Izgın *Elbistan -Mr.)¹⁵⁷

61) Hititçe = *zahli*- Günü belirleyen sözcük (?)¹⁵⁸

Derleme Sözlüğü = *zahir vakti* Sabah erken. [-Yz.]¹⁵⁹

KAYNAKÇA

AKDOĞAN 2015: R.Akdoğan, "Anadolu'da "İmli" Kapların Kullanımıyla İlgili Bazı Gözlemler", Cahit Günbattı'ya Armağan, Ankara Üniversitesi Yayınları No: 476, 1-14.

BOSSERT 1935: H.TheodorBossert, Etice Formlar Bilgisinin Örnek Derlemesi, İstanbul Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsünün Birinci Yayını, İstanbul.

DERLEME SÖZLÜĞÜ I 1963: Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü cilt I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DERLEME SÖZLÜĞÜ II 1965: Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü cilt II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DERLEME SÖZLÜĞÜ III 1968: Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü cilt III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DERLEME SÖZLÜĞÜ IV 1969: Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü cilt IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DERLEME SÖZLÜĞÜ V 1972:Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü cilt V, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DERLEME SÖZLÜĞÜ VI 1972:Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü cilt VI, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DERLEME SÖZLÜĞÜ VII 1974: Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü cilt VII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

¹⁵³ Derleme Sözlüğü V 1972: 1697.

¹⁵⁴ÜNAL 2016: 600; TISCHLER 2008: 229'da *zaharliti*- "Ein Orakel vogel"; SAKUMA 2013: 233.

¹⁵⁵SAKUMA 2013: 233.

¹⁵⁶ Derleme Sözlüğü XI 1979: 4341.

¹⁵⁷ Derleme Sözlüğü XI 1979: 4344.

¹⁵⁸ ÜNAL 2016: 600.

¹⁵⁹ Derleme Sözlüğü XI 1979: 4344.

- DERLEME SÖZLÜĞÜ VIII 1975: Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü cilt VIII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DERLEME SÖZLÜĞÜ IX 1977: Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü cilt IX, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DERLEME SÖZLÜĞÜ X 1978: Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü cilt X, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DERLEME SÖZLÜĞÜ XI 1979: Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü cilt XI, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- DERLEME SÖZLÜĞÜ XII 1982: Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü cilt XII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜLENSOY 2007: T.Gülensoy, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, I (A-N), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜTERBOCK-HOFFNER 1989: H.G.Güterbock-H.A.Hoffner, The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Volume L-N, Chicago.
- GÜTERBOCK-HOFFNER 1997: H.G.Güterbock-H.A.Hoffner, The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Vol. P, Chicago.
- GÜTERBOCK-HOFFNER-VAN DEN HOUT 2002: H.G.Güterbock-H.A. Hoffner-T.P.J. van den Hout, The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Volume Š, Fascicle 1, Chicago.
- GÜTERBOCK-HOFFNER-VAN DEN HOUT 2013: H.G.Güterbock-H.A. Hoffner-T.P.J. van den Hout, The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Volume Š, Fascicle 3, Chicago.
- KARAUĞUZ 2006: G. Karauğuz, Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmek, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- KLOEKHORST 2008: A.Kloekhorst, Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon, Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 5, Leiden-Boston.
- PUHVEL 1984: J. Puhvel, Hittite Etymological Dictionary, Vol. 2, Berlin-New York-Amsterdam.
- PUHVEL 1997: J. Puhvel, Hittite Etymological Dictionary, Vol. 4, Berlin-New York.
- SAKUMA 2013: Y. Sakuma, "Terms of Ornithomancy in Hittite", Tokyo University Linguistic Papers (TULIP) 33, 219-238.
- SARI 2004: M.Sarı, "Anadolu Ağızlarında Yaşayan *cip* Sözü Üzerine", Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi sayı: 634, 490-495.

- SOYSAL 2004: O.Soyşal, *Hattischer Wortschatz in hethitischer Überlieferung* (HWHT). Leiden-Boston: HdO.
- SOYSAL 2018: " Zu den Rezenten Studien im Hattischen: Eine Zwischenbilanz", *Archivum Anatolicum* 12/2, 157-178.
- TISCHLER 1983: J. Tischler, *Hethitisches Etymologisches Glossar*, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 20, Teil I, Lieferung 1-4, Innsbruck.
- TISCHLER 1990: J.Tischler, *Hethitisches Etymologisches Glossar*, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 20, Teil I, Lieferung 5-6, Innsbruck.
- TISCHLER 1994: J.Tischler, *Hethitisches Etymologisches Glossar*, Teil III, Lieferung 10, T, D/3 Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Band 20, Innsbruck.
- TISCHLER 2001: J.Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch. Mit dem Wortschatz der Nachbarsprachen*, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 102, Innsbruck.
- TISCHLER 2004: J. Tischler, *Hethitisches Etymologisches Glossar*, Teil II/2, Lieferung 13, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 20, Innsbruck.
- TISCHLER 2006: J.Tischler, *Hethitisches Etymologisches Glossar*, Teil II/2, Lieferung 14, Innsbruck.
- TISCHLER 2008: J. Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch. Mit dem Wortschatz der Nachbarsprachen* 2., vermehrte und verbesserte Auflage, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 128, Innsbruck.
- ÜNAL 2007: A.Ünal, *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü* Vol. I A-M, Vol II N-Z, *Philologia Sprachwissenschaftliche Forschungsergebnisse*, Band 108.1, 2, Hamburg.
- ÜNAL 2016: A.Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte; Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- ÜNAL 2017: O.Ünal, " 'Sözde Karca' Kelimelerin Kökeni Ve Türkçedeki Hurri-Urartuca Leksikal Alıntılar Üzerine", *Türkbilig* 34, 25-68.

AYDIN ÇAM***İLKE ŞANLIER YÜKSEL*****YENİ/YEREL SİNEMA TARİHİ ÇALIŞMALARI: ADANA VE ÇUKUROVA BÖLGESİ ARAŞTIRMALARI¹**

Lumière Kardeşlerin sinematograflarından Alexandre Promio (1868–1926), 1897 yılının Mart ayındaki Mısır seyahatinin ardından Akdeniz kıyılarını takip ederek kuzeye yönelir. 3 Nisan 1897’de başlayan seyahatinin ilk durağı Tel Aviv’dir; Promio, Hayfa ve Kudüs’ten manzaralar kaydeder (örneğin *Arrivée d’un train*, *Débarquement d’une barque*, *Panorama en chemin de fer* ve *Caravane de chameaux*). Sonra kıyıdan içeriye Beytüllahim’e geçer ve ardından yeniden kuzeye, Beyrut ve Şam’a devam eder. Promio, Lumière Kataloğu’nda (<https://catalogue-lumiere.com>) 394–413 arasında numaralandırılan yirmi kadar kısa film çektikten sonra, muhtemelen Hatay üzerinden Anadolu’ya girer ve İstanbul’a yönelir. Bu seyahati biraz meşakkatli olur çünkü kendi ifadesiyle Abdülhamit Türkiye’inde manivelalı herhangi bir ekipman şüpheyile karşılanmaktadır. Ama bu sorunlar Fransız Konsolosluğu’nun girişimleri ve bazı yetkililere verilen rüşvet sayesinde çözülür (Coissac, 1925, s. 196–197). Nihayet 1897 yılının Nisan ayının sonlarına doğru İstanbul’a, Promio’nun günlüğünde zikredildiği ve kataloğa aktarıldığı biçimiyle Constantinople’e ulaşılır. Promio, *Asya Türkiye’sini* (*Turquie d’Asie*) geride bırakmış ve *Avrupa Türkiye’sine* (*Turquie d’Europe*) ayak basmıştır artık. İstanbul’da, Lumière Kataloğu’nda 414–417 arasında numaralandırılan dört film çeker. Promio’nun çektiği, bir askeri geçit törenine ait iki film ile (*Défilé de l’infanterie Turque* ve *Défilé de l’artillerie Turque*) bir Haliç ve bir Boğaz manzarası (*Panorama de la Corne d’Or* ve *Panorama des rives du Bosphore*) İstanbul’a dair en eski film kaydı olarak kabul edilmektedir. Bugün Promio, ulusal sinema tarih yazımında neredeyse sadece İstanbul’da çektiği filmlerle anılmaktadır. İstanbul’un anaakım sinema tarih yazımının merkezinde olması gerektiği ön kabulü

* Dr. Öğr. Üyesi - Çukurova Üniversitesi İletişim Fakültesi - Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, Sinema Ana Bilim Dalı.

* Dr. Öğr. Üyesi - Çukurova Üniversitesi İletişim Fakültesi - Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, Sinema Ana Bilim Dalı.

¹ Konuşma Tarihi: 4 Aralık 2019

öylesine baskındır ki popüler tarih anlatısında, belki biraz da kutsal seyahatleri çağrıştırdığından olsa gerek, tam tersi olduğu halde, Promio'nun seyahatinin rotası İstanbul'dan Kudüs'e doğruymuş gibi anımsanır. Öyle ya sinema gibi modern bir olguyu taşıyan akışın İstanbul'dan Anadolu ve Ortadoğu'ya doğru yönelmesinden daha doğal ne olabilir ki? Promio'nun Osmanlı coğrafyasında tam olarak kaç film çektiğini söyleyemiyoruz, bu filmlerin bir kısmı bugün kayıp zaten. Belki de Hatay'ı ve sonrasında Toroslar'ı aşarken Çukurova'yı ilk kez filme alan kişi oldu. Bunu bilemiyoruz ama bildiğimiz şu ki; Promio Çukurova'dan geçen ilk sinemacıdır.

Arşiv belgelerine göre 1902'de, taşradaki film gösterimlerinin çoğunlukla seyyar sinema makineleriyle icra edildiği bir dönemde, Yunanistan'dan gelen "Dimitri" adlı bir sinematografçı önce Mersin'de hemen ardından da Adana'da film gösterimleri yapar (Özuyar, 2013, s. 150). Ali Özuyar'a göre "Osmanlı ve Yunan tebaasından Rumlar ile yurt sathına dağılmış olan Rum cemaatleri ve dernekleri" taşradaki sinema faaliyetlerinde etkin bir rol oynamaktadır ve bu nedenle Dimitri'nin Rum azınlığın etkin olduğu Adana'da film gösterimi yapması tesadüfi değildir (2017, s. 110). Bugün Adana Rum Cemaati'nin 1902'deki film gösteriminin hemen ardından bir sinema kurduklarını ve bu sinemada çok düzenli olmasa da film gösterimleri yapıldığını bilmekteyiz. Ne var ki bu sinemanın tam olarak hangi tarihte ve kimlerin girişimiyle kurulduğu, kuruluşunun ardından ne gibi faaliyetlere ev sahipliği yaptığı henüz aydınlanmış değil. Özuyar, *Adana Rum Sineması* adını verdiği bu sinemaya dair en eski yazılı kaydın 12 Temmuz 1914'te Kavala Konsolosluğu'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilen asılsız bir ihbar mektubu olduğunu belirtmektedir. Kavala Konsolosu'nun ifadesine göre kimliği açıklanmayan bir kişi, sinemanın "fevkalade miktarda olan gelirini" Yunan donanmasına yardım edilmesi için Yunan Hükümeti'ne dört yıldır gönderdiğini iddia etmektedir (Özuyar, 2013, s. 151). Bu iddia Adana valiliği tarafından soruşturulur ancak suçlamalar kanıtlanamaz ve bizim için bu vakadan geriye *Adana Rum Sineması*'nın mevcudiyetini 1910'a kadar tarihleyebilmek kalır. Kuvvetle muhtemeldir ki, o yıllarda şehirde faaliyet gösteren tek sinema işletmesi bu değildir: Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Fransız işgali altındaki Mersin'de faaliyet gösteren *La Pensée* adlı fotoğraf stüdyosunun editörlerinden Kyrkias Papadopoulos'un 1920'lerin hemen başında Adana'da, Eski Gar Meydanı'nda çektiği bir fotoğraf açık hava sinemasının varlığını göstermektedir. Bugün halen ayakta duran ve oto elektrik tamir atölyesi olarak faaliyet gösteren binanın terasındaki sinemanın makine dairesi ve kaçak seyri engellemek için arasına keten bezleri gerilen metal direkleri fotoğrafta açıkça görülmektedir. Papadopoulos'un *Teras Sineması* olarak adlandırdığı bu sinema ile *Adana Rum Sineması*, adları açık biçimde zikredilmemiş olsa da 1924 tarihli *Adana Ticaret Rehberi*'nde (Oğuz, 2014, s. 97) yer verilen iki sinema olmalı.

Teras Sineması'nın değil ama *Adana Rum Sineması*'nın akıbetine dair bilgiye arşivlerden ulaşabilmekteyiz. Sinema, Lozan Antlaşması'yla gerçekleştirilen mübadele sonrasında, Adana Milletvekili Zamir Bey tarafından verilen tahrir sonucu, Bakanlar Kurulu'nun 16 Mart 1924 tarihli kararıyla kamulaştırılır ve Adana Türk Ocağı'na devredilir. Sinema, bu tarihten Türk Ocakları'nın kapatıldığı 1931'e kadar *Türk Ocağı Sineması* adıyla anılır ve yıllık 6.000 lira gelir elde edecek kadar (Pınar,

2015, s. 539) etkin bir biçimde işletilir. 1931’de Cumhuriyet Halk Fırkası’na devredilen sinema, gelir getirmesi amacıyla önce icara verilir, daha sonra satılır ve *Asrî Sinema* adını alarak uzun yıllar çalışır. 25 Aralık 1918’de yayın hayatına başlayan ve o günden bu yana aralıksız yayımlanan *Yeni Adana* gazetesinin arşivinden Cumhuriyet’in bu ilk on yılında Adana’da yoğun bir sinemacılık faaliyeti olduğunu; şehirdeki tiyatrolarda, kumpanyalarda hatta gazinolarda ya da barlarda zaman zaman gösterimlerin yapıldığını; bununla birlikte *Türk Ocağı Sineması*, *Lâle Sineması* –daha sonra sırasıyla *Elhamra* ve *Alsaray Sineması* adlarını alacaktır– ve *Yeni Sinema*’nın faaliyet gösterdiğini; ama 1920’lerin sonunda Zabit Yurdu gibi kimi kurumlarda da sinema salonlarının açılmaya başladığını görebilmekteyiz. İstanbul’dan filmlerin getirildiği, sinema gösterimlerinin musikiyle, kantolarla, tiyatro oyunları ile ya da operetlerle iç içe geçtiği, sinemalardan vukuatın eksik olmadığı ama diğer taraftan sinemaya olağanüstü ilgi gösterilen ve önem verilen bir dönemdir bu. 1920’ler ve 1930’lar boyunca Adana’da sinemanın, İstanbul ve İzmir’de ya da pek çok Avrupa kentinde olduğu gibi, bir mekândan ziyade farklı eğlence biçimleri ve kültürel etkinliklerle iç içe geçen bir deneyimi imlediğini söylemek mümkündür. *Yeni Adana* ve *Türksözü* gazetelerinin arşivinden, bu dönemde Adana’da faaliyet gösteren *Asrî Sinema*, *Alsaray Sineması*, *Yeni Sinema* veya *Tan Sineması*’nın yanı sıra *Şark Tiyatrosu* ya da *Hürriyet Tiyatrosu* gibi yerlerde de film gösterimleri yapıldığı anlaşılmaktadır. Yine bu arşivden, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Seyhan Nehri kıyısındaki parklarda faaliyet gösteren “müşterilerini genellikle erkeklerin oluşturduğu çadır tiyatroları ve kumpanyalarda kantoların, düettoların ve tek perdelik oyunların” (Tekerek, 2012, s. 309) arasına sızmış film gösterimlerinin yapıldığını çıkarmak da mümkün. Aynı şekilde şehirdeki barlarda, gazinolarda ya da kahvehanelerde de seyyar sinema makineleriyle zaman zaman film gösterimleri yapılmaktadır.

1940’lardan itibaren Adana Halkevi’nin faaliyetlerinin de etkisiyle, şehirde sinemaya olan talep yükselişe geçer. Adana Ticaret Odası (ATO) kayıtlarına göre Hacı Ömer Sabancı’nın 5 Nisan 1946’da tescil edilen ticari faaliyetlerinden biri, *Erciyes Sineması*’nı da bünyesinde barındıran Erciyes Palas Oteli’nin işletmeciliğidir. Aynı kayıtlarda görüldüğü üzere Cahit Gezicioğlu’na ait *Sabah Film*, henüz 1949’da filmcilik, film çevirme ve film ithalatı alanında faaliyet göstermektedir. Daha o yıllarda Adana’da epey yoğun sinemacılık faaliyeti gerçekleşmiş olmalı. Hakan Erkılıç’ın (2003, s. 70) aktarımına göre de ilk bölge işletmesi Adana’dır ve 1951’de kurulmuştur. Çelişkiler içerse de bu bilgilerden yola çıkarak 1950’lerin hemen başında şehirde bölge işletmeciliği modelinin temellerinin atılmaya başlandığını söyleyebiliriz. Adana’da 1960’tan önce, ATO tarafından tescillenen on işletme –*Atlas Film*, *Cenup Film*, *Dar Film*, *Erdini Film*, *Güler Film*, *Sabah Film*, *Sayın Film*, *Sözen Film*, *Koçanga Film* ve *Kurt Film*–, filmcilik işiyle uğraşmaktaydı. Şehirde sinemanın son derece devingen ve yoğun bir iş kolu olması elbette ki tesadüfi değildir. Bu yoğunluğun arkasındaki temel neden, şehrin çoğunlukla insan emeğine dayanan ekonomik düzenidir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ulusal pamuk üretiminin merkezi konumundaki şehirde, tarımsal üretim önemini korumaya devam ederken Cumhuriyet döneminin ilk ana kentlerinden biri olarak da hızlı sanayileşme süreci yaşar. Bu süreç, 1948’de Truman Doktrini ve Marshall Planı’nın ilanı, 1950’deyse

Demokrat Parti'nin iktidarı devralmasıyla ivme kazanır. Bu ivmeyle Adana'ya çok sayıda tarım ve tarıma dayalı sanayide kullanılacak araç-gereç girişi olur ama henüz bütünüyle makineleşmemiş tarımsal üretim, özellikle de pamuk üretimi nedeniyle tarım işçisi istihdamına yoğun talep vardır. 1940'tan sonra ekimi yapılan, yüksek verimli ancak çok kısa sürede toplanması gereken akala pamuğu üretimi nedeniyle çok sayıda mevsimlik tarım işçisi Adana'ya yönelir (Hinderink ve Kıray, 1970). Diğer yandan, tarımda makineleşmenin başlamasına da koşut biçimde köylerden şehir merkezine yoğun hareket vardır (Yaman, 1981, s. 65). Gerek sanayii kolunda gerekse ham maddeyi sağlayan tarım arazilerinde işgücüne talep arttıkça şehrin nüfusu da artar. Ağırlıkla Çukurova Bölgesi'nden kaynaklanan yoğun göç nedeniyle şehrin nüfusu 1965'te yaklaşık 402.000'i merkezde, 480.000'iyse köylerde yerleşmiş bulunmak üzere, 902.000 kişiye ulaşır (TÜİK 1965 Genel Nüfus Sayımı Veri Tabanı). Üstelik bu dönemde, 1965–1970 yılları arasında şehre göç edenlerin %77,42'si ücretli olarak çalışmaktadır (Yaman, 1981, s. 112). Bu, var olan talebin yüksek oranda istihdama dönüştüğünü göstermekle birlikte, şehirdeki devingen nüfusun çay bahçeleri, gazinolar ve özellikle sinemalarda yoğunlaşan toplumsal hayata, öyle veya böyle katılabileceği maddi olanağa sahip olduğunu da göstermektedir.

1960'tan sonra, Adana'da sinemaya talep öylesine büyüktür ki Trakya, Zonguldak ve Eskişehir'i içine alan İstanbul Bölgesinin hemen ardından ikinci pazarı oluşturur (Dorsay ve Ayça 1973, s. 22). Dönemin önde gelen yapımcılarından Hürrem Erman, gelirin büyük kısmının İstanbul ve Adana Bölgesinden elde edildiğini, bunu İzmir, Samsun ve Ankara'nın takip ettiğini dile getirmektedir (aktaran Dorsay, Coş ve Ayça, 1973, s. 33). Aynı anda 100'ün üzerinde kapalı salon ve yazlık sinemanın faaliyet gösterdiği (Coş, 1969, s. 23); 1973'te 70mm projeksiyon makinesine sahip bir işletmenin bulunduğu ve *Feza Efsanesi 2001*'le (Stanley Kubrick, 1968) ilk gösterimin yapıldığı, ama aynı zamanda sinema çerçilerinin katır sırtına yükledikleri 16mm'lik projeksiyon makineleriyle yayla köylerinde film sattıkları bir ortam söz konusudur. Film yapımı, ithali, dağıtımı ve bunlarla bağlantılı alanlarda faaliyet gösteren işletmelerin *Adana Filmciler Derneği*'nde, sinema sahiplerinin veya işletmecilerinin *Adana Sinemacılar Derneği*'nde, seyircilerin ise Sinematek Derneği ve Türk Film Arşivi'yle işbirliği yapan sinema kulüplerinde örgütlendiği dönemdir bu. Üstelik bu yapı salt tüketim etkinlikleriyle kurulmuş değildir. Ulusal alanda tanınan Orhan Kemal ve Osman Şahin gibi senaristler; Yılmaz Güney, Ali Habip Özgentürk, Yılmaz Duru ve diğer yönetmenler; Arif ve Abdurrahman Keskiner kardeşler veya İrfan Atasoy gibi yapımcılar ve salon işletmecileriyle, *Umut* (Yılmaz Güney ve Şerif Gören, 1970), *Endişe* (Yılmaz Güney ve Şerif Gören, 1974) veya *Zıkkımın Kökü* (Memduh Ün, 1993) gibi filmler de bu yapının parçasıdır. Ne var ki 1970'lerden itibaren ama özellikle 1975'ten sonra tüm ülkede olduğu gibi, Adana'da da sinema sektörü bunalıma girecek bu yapı dönüşecektir.

Resim 1: Adana şehir merkezinde yürüttüğümüz yeni/yerel sinema tarihi araştırmalarından görüntüler.

Bizim Adana şehir merkezi ve Toros yayla köylerindeki çalışmalarımız, anaakım sinema tarihi yazımı ya da bu tarih yazımını eleştiren ancak onun içinden çıkan alternatif tarih yazımı önermelerinden belirgin bir biçimde ayrılarak, film yapım ve yönetiminden çok film dağıtım ve gösterim etkinliklerini; bir sinema filminin diğer filmler arasındaki yerinden ya da filmin içsel evreninden çok seyirciyi ve seyir etkinliklerini; bir filmi izleme deneyimi kadar kentsel ya da kırsal mekânda seyircinin hareketini (de) incelemeyi amaçlamaktadır. Böylelikle, sinemaya gitme deneyimini ve yönetmenlerin ya da akımların belirleyici olduğu dönemselleştirmeler yerine sinema salonlarının ve/veya açık hava sinemalarının dönüşümüyle birlikte seyir etkinliklerindeki dönüşümün biçimlendirdiği dönemleri incelemeyi de amaçlamaktayız. Bu bağlamda, Çukurova Üniversitesi İletişim Fakültesi – Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü’ndeki lisans öğrencilerimizi mümkün olan her aşamasına dâhil etmeye çalıştığımız, Adana şehir merkezinde ve Toros yayla köylerinde yürüttüğümüz araştırmaları şu şekilde sıralayabiliriz:

Resim 2: Toros yayla köylerinde yürüttüğümüz yeni/yerel sinema tarihi araştırmalarından görüntüler.

1. Sinema Çerçileri – Toros Dağları’nda Seyyar Sinema Deneyimi: Bu çalışma birincil kaynaklardan hareketle, özellikle otobiyografilerden ve sözlü kaynaklardan yola çıkarak, 1960–1975 yıllarıyla sınırlandırılmış bir dönemde, Çukurova Bölgesi sinema alanının öğelerinden birine, sinema çerçilerine ve dolayısıyla seyyar sinema deneyimine odaklanmaktadır. Çalışma, anaakım sinema tarihi araştırmalarının geleneksel yöntemlerinden belirgin biçimde ayrılarak, *Yeni Sinema Tarihi* yaklaşımından hareketle bahsi geçen dönemde Toros yayla köylerinde film gösterimi yapan *sinema çerçilerini*, bir sinema çerçisi olan Musa Özder’i ve Toros yayla köylerinde seyyar sinema seyir deneyimini merkezine almaktadır. Çalışma, bugün Mersin ili sınırları içinde bulunan Toros yayla köylerinden Arslanköy, Yavca, Kavaklıpınar, Tırtar, Çağlarca (Sunturas), Yüksekoluk ve Arpaç Yaylası’nda 1960–1975 yılları arasındaki seyyar film gösterimlerini muhtemelen izlemiş, 1945 yılı ve öncesinde doğan katılımcılarla yapılan sözlü tarih çalışması yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Bugüne değin, anaakım sinema çalışmalarında karşılaştığımız gibi, belli başlı yönetmenleri, akımları ya da filmleri merkezine alarak gerçekleştirilen ulusal sinema tarihinin yazımı, kendini mekân bağlamında çoğunlukla İstanbul bölgesiyle sınırlamaktadır. Oysa güncel ve göreceli olarak az sayıda çalışmada tanıklık ettiğimiz gibi, bu bölgenin dışında da çok canlı bir sinema ortamı bulunmaktadır. Çalışma, bu bağlamda Çukurova Bölgesi sinema ortamının henüz gerçekleştirilmemiş tarih yazımına tabandan başlama niyetini de taşımaktadır. Bu çalışmamızın çıktısı olarak çok sayıda kongre/konferans bildirisi ve makale yayımlanmıştır.

2. 1933–1951 Döneminde Adana Halkevi’nin Sinemacılık Faaliyetleri: Cumhuriyet’in 29 Ekim 1923’teki ilanının ardından, bu yeni ulus-devletin asli öğelerini içeren dönüşümler ekonomik, politik, hukuki ve idari alanda yapılan düzenlemelerle hayata geçirilirken özellikle toplumsal ve kültürel alandaki dönüşümler için de yeni kurumlara, yeni yapılar ihtiyacı duyulur. Bir süre için daha önce kurulmuş bulunan *Türk Ocakları*’yla toplumsal ve kültürel dönüşüm gerçekleştirilmeye çalışılır ama kısa zamanda Cumhuriyet Halk Partisi ve partinin politikalarıyla örgütsel bağı çok daha güçlü bir kuruma ihtiyacı olduğu anlaşılır. Bunun üzerine 1932’te Halkevleri’nin kuruluşuyla ilgili hazırlıklar tamamlanır ve 19 Şubat 1932’de 14 ilde (Ankara, Afyon, Aydın, Bolu, Bursa, Çanakkale, İzmir, Konya, Samsun, Malatya, Denizli, Diyarbakır, Eskişehir ve İstanbul) Halkevleri açılır. Halkevleri, Cumhuriyet Halk Partisi genel merkezine bitişik bir kurum olarak tasarlanır ve parti, Halkevleri’nin kuruluşunu ve amacını şu sözlerle açıklar: “Cumhuriyet Halk Partisinin Halkevleri ile takip ettiği gaye, milleti şuurlu, birbirini anlayan, birbirini seven, ideale bağlı bir halk kütlesi halinde teşkilatlandırmaktır.” Halkevleri, 11 Ekim 1951’de Demokrat Parti tarafından kapatılıncaya değin, bu ilkelerin etrafında çeşitli etkinliklerde bulunurlar.

Bu araştırmamız Adana Halkevi’nin, kurulduğu 24 Şubat 1933’ten, halkevlerinin topyekûn kapatıldığı 1951’e kadar gerçekleştirdiği faaliyetlerden film yapım ve gösterim etkinliklerini içeren sinemacılığı merkezine almaktadır. Çalışmayla Adana Halkevi’nin *gösterit-temsili* ve diğer kollar aracılığıyla gerçekleştirdiği sinemacılık faaliyetleri derlenerek, bu faaliyetlerle ulaşılmaya

çalışılan ereklerin değerdendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında, Adana Halkevi tarafından 1935–1937 döneminde 22 sayısı yayımlanan *Akgünler Gazetesi*, 1937–1946 döneminde 91 sayısı yayımlanan *Görüşler Dergisi* ve 1946–1947 döneminde 11 sayısı yayımlanan *Çukurova Dergisi* taranmıştır. Bununla beraber bu gazete ve dergilerden ulaşılan bulgular, Adana’da 1918’den bu yana aralıksız yayımlanan *Yeni Adana* ve 1923–1966 yılları arasında yayımlanan *Türk Sözü* gazetelerinde aynı dönemde yer alan haberler ile TBMM tutanakları, Devlet Arşivleri ve TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Sinema Genel Müdürlüğü arşivleriyle de karşılaştırılmıştır. Tarama çalışmalarıyla elde edilen bulgular aracılığıyla 1933–1951 döneminde Adana Halkevi’nin gerçekleştirdiği sinema etkinliklerinin sınıflandırılması; şehir merkezinde ve şehir-dışı alanlardaki gösterimlerin saptanması; hangi tür ve nitelikte filmlerin gösterildiğinin saptanması; Adana Halkevi’nin film gösterimleriyle ulaşmaya çalıştığı hedeflerin saptanması; Halkevi’nin sadece film gösterimi değil, film üretimi yapıp yapmadığının da belirlenmesi ve eğer film üretimi gerçekleştirildiyse bu dönemde üretilen filmlerin kopyalarının sağlanması amaçlanmıştır. Bu çalışmamızın çıktısı olarak yine çok sayıda kongre/konferans bildirisi gerçekleştirilmiş olup, makale ve kitap çalışmalarımız devam etmektedir.

3. Sinemasal Şehri Haritalamak – Yılmaz Güney Filmlerinde Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Çalışmaları Yüksek Lisans Programı öğrencisi Olgu Yiğit’in tez çalışması kapsamında gerçekleştirilen bu araştırmada, bir yönetmenin sinema aracılığıyla farklı mekânları bir araya getirerek, fizikî dünyada varolmayan sinemasal mekânları inşaa ettiği varsayımından yola çıkılmaktadır. Sinemasal kent manzaralarının ve şehir coğrafyalarının üretilmesine kaynak sağlaması bakımından, fizikî dünyada varlık bulan şehirler, kültürel coğrafyanın veya daha özelde sinema coğrafyasının önemli bir alanı haline gelmektedir. Buna bağlı olan bir diğer varsayım ise, sinemasal mekânlar her ne kadar yönetmen tarafından inşaa edilen / kurgulanan mekânlar olsa ve sinema anlatısının içinde biçim değıştirse, yeni coğrafyalara dönüşse de sinemasal coğrafyaları araştırmak bize kültürel ve fizikî coğrafya araştırmalarının sağladığından çok daha fazla veri sağlar. Çünkü sinemasal mekânlar, fizikî mekânlarla kıyaslanamayacak biçimde zengin bir içerikle yapılandırılmıştır. Açık ya da örtük biçimde fizikî dünyaya dair ekonomik, kültürel, politik ya da toplumsal veriye sinemasal mekânlar aracılığıyla erişebiliriz.

Bu tez çalışmasında, *Yeni Sinema Tarihi* yaklaşımından yola çıkarak, özgün araştırma yöntemiyle ve Yılmaz Güney’in dört filmi aracılığıyla (*Seyyit Han: Toprağın Gelini*, 1968; *Pire Nuri*, 1968; *Umut*, 1970 ve *Endişe*, 1974) sinemasal Adana’nın 1965–1975 döneminin incelenmesi amaçlanmaktadır. Çalışmaya bu dört filmin dâhil edilmesinin ve sınırlılıkları da bu dört filmin belirlemesinin nedenleri şunlardır: (1) Öncelikle bu dört filmin tamamı Adana’da çekilmiştir. Filmlerin gerek şehir ve kırsal, gerekse deniz manzaralarının tümü fizikî olarak Adana ilinin sınırları içinde yer almaktadır. Yönetmenin diğer bazı filmlerinde, özellikle avantür türünden filmlerinde de zaman zaman Adana manzaralarına rastlanmaktadır. Ama bu manzaralar hem bu filmlerin geneline yayılmaz hem de sinemasal olarak Adana’yı imlemez. Bu filmlerde şehir kimliksiz, herhangi bir coğrafya olarak kullanılır. Oysa

bu dört filmin sinemasal manzaraları hem Adana'ya aittir hem de bu filmlerin doğrudan Adana'ya dair anlatısını tamamlamaktadır. (2) Bu dört filmin gerçekleştirildikleri 1965–1975 dönemi, ekonomik, demografik ve şehirleşme gibi farklı ölçütlerde, Adana'nın son derece yüksek bir hızla değişip dönüşüme uğradığı dönemdir. Dolayısıyla bu filmleri incelemek aynı zamanda bu dönemi farklı bağlamlarda incelemek anlamına gelmektedir. Ancak diğer yandan bu durum çalışmanın dönemsel kapsamını da belirlemektedir. Çalışmada incelenecek dönem bu nedenle 1965–1975 yıllarıyla sınırlandırılmaktadır. Olgı Yiğit, bu çalışmanın çıktısı olarak çeşitli kongre/konferans bildirileri sunmuş ve makaleler yayımlamıştır.

Resim 3: Adana – Karataş Ovası'nda yürüttüğümüz yeni/yerel sinema tarihi araştırmalarından görüntüler.

4. 1902–2019 Dönemi Adana Sinemalarının Haritalanması: Bu çalışmada Adana sinema işletmelerinin, bilinen ilk film gösteriminin gerçekleştirildiği 1902 yılından bu güne, 2020'ye ulaşan tarihi haritalama aracılığıyla araştırılmaktadır. Çalışma kapsamında, şehirde faaliyet gösteren ve sayısı 150'yi bulan açık hava ve salon sineması ile sinema kompleksi, Adana Ticaret Odası'nın (ATO) arşivi, yerel film bültenleri ve gazeteler, açık hava ve salon sinemalarının çalışanları ve mahalle muhtarları gibi birincil kaynaklardan derlenen veriyle belgelenmiş, bu işletmelerin konumları tespit edilmiş ve dijital olarak haritalanmıştır. Haritalama çalışması için bahsi geçen açık hava ve salon sinemalarıyla, sinema komplekslerinin konumları CSV verisine dönüştürülmüş ve daha sonra *ArcGIS* haritalama/veri görselleştirme yazılımıyla şehir haritası üzerinde gösterilmiştir. Konum bilgisinin CSV verisine dönüştürülmesi sayesinde bahsi geçen sinema işletmelerinin yerlerini dönem haritaları üzerinde göstermek de mümkün olmaktadır. Bu sayede de şehrin farklı dönemlerinde sinema işletmelerinin konumlarını ve yoğunlaşmalarını şehrin kartografyası, demografik yapısı ya da gelişimi gibi farklı bağlamlarda yorumlamak ve değerlendirmek olanaklı hale gelecektir. Çalışmayla, (a) Şehirde 1902'den bu yana faaliyet gösteren açık hava ve salon sinemalarıyla, sinema kompleksleri belirlenmiş ve listelenmiş; (b) Şehirde faaliyet gösteren sinema işletmelerinin konumları belirlenmiş ve dijital olarak haritalanmış; (c) Şehrin farklı dönemlerinde faaliyet gösteren sinema işletmelerinin konumları dönem haritaları üzerinde gösterilmiş; (d) Sinema işletmelerinin konumları ve yoğunlaşmaları şehrin demografik, ekonomik, kültürel ve

toplumsal yapısıyla birlikte yorumlanmış ve değerlendirilmiştir. Şehir coğrafyasının günden güne değiştiği/dönüştüğü bir dönemde sinema işletmelerini haritalamak, ortak hafızayı sistematik bir biçimde kaydetmenin yolunu açmakta ve geçmişin bilgisini geleceğe taşımaktadır. Tüm bunlarla beraber, araştırmanın çıktısı olarak, sinema işletmelerine dair veriyle geçmişten bugüne şehrin kamusal alanının ya da toplumsal, kültürel mekânlarının dönüşümüne dair yeni araştırmalara zemin hazırlanması da çalışmanın amaçları arasındadır. Bu çalışmamızın çıktısı olarak yine çok sayıda kongre/konferans bildirisi gerçekleştirilmiş olup, makale ve kitap çalışmalarımız devam etmektedir.

Çukurova'nın neredeyse 120 yılı bulan sinema tarihi, sadece Adana şehir merkezinde ya da Toros yayla köylerinde değil, ulusal ölçekte gerçekleşen film üretim, dağıtım ve tüketim etkinliklerine, biçimine ve/veya ilişkilerine de ışık tutmaktadır. Yeşilçam'ın altın yıllarında sinema endüstrisinin itici gücü olarak, taşradan gelen talebin büyüklüğünü Adana'daki filmcilik ve sinemacılık faaliyetlerine bakarak kestirmek mümkündür. Özellikle 1960–1980 yılları arasında yaşanan olağanüstü dönemin ardından bugün Adana'da, Uluslararası Adana Film Festivali kapsamında nostaljik bir öge olarak gösterim yapan yazlık sinemaları istisna sayarsak, hiç yazlık sinema bulunmamaktadır. Salon sineması olaraksa, dördü alışveriş merkezlerinde konumlanmış altı sinema işletmesinde –*Cinemaximum*, *Avşar*, *Cinens*, *Cinema Pink*, *Metropol* ve *Ariplex*–, çoğu sadece belli dönemlerde açık tutulan kırk kadar salon vardır. Bu salonların kapasitesiyle (yaklaşık 10.000 kişi) şehir merkezinin nüfusunu oranladığımızda (yaklaşık 1.850.000 kişi), koltuk başına yaklaşık 185 seyircinin düştüğünü görmekteyiz. 1960'lardaki oran olan, koltuk başına 6 seyirciden 185 seyirciye geline dramatik dönüşüm az ya da çok, her şehirde yaşanmıştır. Bu konuda gerçekleştirilecek farklı çalışmalarla Çukurova'daki filmcilik ve sinemacılık etkinliklerinin bugünkü durumuyla, ulusal sinema endüstrisindeki dönüşümleri; bu dönüşümlerin ekonomik, politik, toplumsal, kültürel vb. bağlamlardaki ilişkisini ortaya koymak, bize sinemamızın bugünkü durumunu yorumlamak için de önemli bir veri sağlayacaktır. Bu bağlamda bizler de gerek akademik çalışmalarımızla gerekse Adana şehir merkezinde düzenlediğimiz söyleşiler ve sinema tarihi turlarıyla Çukurova Bölgesinin sinema tarihinin yazımına katkıda bulunmaya çalışmaktayız.

KAYNAKÇA

- COÏSSAC, Guillaume-Michel. (1925). *Histoire du cinématographe – De ses origines jusqu'à nos jours*. Paris: Cinéopse/Gauthier-Villars.
- COŞ, Nezi. (1969). Türkiye'de Sinemaların Dağılışı. *AS Akademik Sinema – Filmcilik Sinemacılık Dergisi*, 2, 19–26.
- ÇAM, Aydın. (2019a). Adana Sinemalarının Altın Yıllarına Genel Bir Bakış. Deniz Bayrakdar (Ed.), *Türk Film Araştırmalarında Yeni Yönelimler 15 - Sinema ve Yeşilçam* içinde (49–62). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- ÇAM, Aydın. (2019b). Bir Yaz Gecesi Rüyasında Yitip Giden Zaman, Mekân ve İnsan. Nilgün Tural (Ed.), *Kent Kitabı – Mimariden Müziğe, Kahvecilerden Mezar Taşlarına* içinde (148–155). İstanbul: Varlık Yayınları.

- ÇAM, Aydın. (2018). 1960–1975 Yılları Arasında Adana’da Filmcilik ve Sinemacılık İşİ. *Galatasaray Üniversitesi İletİ-ş-im Dergisi*, 28, 9–41.
- ÇAM, Aydın. Adana Sinemalarının Altın Yıllarına Genel Bir Bakış. *Türkiye Film Araştırmalarında Yeni Yönelimler XIX - Sinema ve Yeşilçam*, İstanbul, Türkiye, 2–5 Mayıs 2018.
- ÇAM, Aydın & İlke Şanlıer Yüksel. “Opportunities of Digital and Participatory Methods in New Local Cinema History: The Case of Adana Cinemas”, *Research Methods in Film Studies: Challenges and Opportunities (ECREA Film Studies)*, Ghent, Belçika, 18–19 Ekim 2019.
- ÇAM, Aydın & İlke Şanlıer Yüksel. “Yeni Sinema Tarihi Çalışmalarında Dijital Olanaklar: Sahadan Örnekler”, *Yeni Medya Çalışmaları IV. Ulusal Kongre*, İzmir, Türkiye, 4–5 Ekim 2019.
- ÇAM, Aydın & YÜKSEL ŞANLIER İlke. “Sinema Çerçileri - Toros Dağları’nda Sinema Deneyimi”, *1. Ulusal Sinema ve Felsefe Sempozyumu*, İstanbul, Türkiye, 23–25 Kasım 2018.
- ÇAM, Aydın & İlke Şanlıer Yüksel. (2018). Toros Yayla Köylerinde Sinema Deneyimleri: Modernlik, Şehir, Sinema ve Seyirci İlişkilerine Dair Bir Soruşturma. *SineFilozofi*, 4(7), 408–428.
- ÇAM, Aydın vd. “Panel: Yılmaz Güney Sineması: Çukurova Gerçeğinin Estetiği”, *25. Uluslararası Adana Film Festivali Etkinlikleri*, Adana, Türkiye, 26 Eylül 2018.
- ÇAM, Aydın vd. “Panel: Kent, Mekân ve Sinema”, *24. Uluslararası Adana Film Festivali Etkinlikleri*, Adana, Türkiye, 25 Eylül 2017.
- DORSAY, Atilla, Coş, Nezih ve Ayça, Engin. (1973). Aydın Konuşması – Yapımcı Hürrem Erman’la Konuşma. *Yedinci Sanat*, 6, 22–37.
- ERKİLİÇ, Hakan. (2003). *Türk Sinemasının Ekonomik Yapısı ve Bu yapının Sinemamıza Etkileri*. (Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi). Mimar Sinan Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- HINDERINK, Jan ve KIRAY, Mübeccel Belik. (1970). *Social Stratification as an Obstacle to Development – A Study of Four Turkish Villages*, New York: Praeger Publishers.
- OĞUZ, Remzi. (2014). *1924 Adana Ticaret Rehberi*. Çev., Halil Altıparmak. Adana: Adana Ticaret Odası Yayınları.
- ÖZUYAR, Ali. (2013). *Türk Sinema Tarihinden Fragmanlar (1896–1945)*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- ÖZUYAR, Ali. (2017). *Sessiz Dönem Türk Sinema Tarihi (1895–1922)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- PINAR, Mehmet. (2015). Adana Türk Ocağı ve Faaliyetleri (1923–1931). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8(41): 537–552.
- ŞANLIER YÜKSEL, İlke & ÇAM, Aydın. (2019a). Çukurova’da 1960–1980 Dönemi Sinema Pratiklerinin Özel Bir Örneği: Yörük Filmleri. *sinecine: Sinema Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 291–320.
- ŞANLIER YÜKSEL, İlke & ÇAM, Aydın (2019b). Adana Sinema Tarihinden Kadınların Seyir Deneyimine Dair Fragmanlar. *Kültür ve İletişim*, 22(2), 63–49.
- ŞANLIER YÜKSEL, İlke & ÇAM, Aydın. “The Instrumentalisation of Cinema in Turkification Project of Minority Women During the Nation Building Process in Turkey: The Case of Hittite Women”, *Audience Lost: Minority Women and Spectatorship*, Ghent, Belçika, 22–23 Kasım 2019.
- ŞANLIER YÜKSEL, İlke & ÇAM, Aydın. “1933–1951 Döneminde Adana Halkevi’nin Sinemacılık Faaliyetleri”, *16. TSBD Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi*, Ankara, Türkiye, 26–28 Kasım 2019.
- TEKERER, Nurhan. (2012). Adana’nın Eğlence Dünyasından; Seyhan Saz’dan Cafe-Barlara... *Adana’ya Kar Yağmış – Adana Üzerine Yazılar* (4. Baskı). Behçet Çelik (der.) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları. 305–319.
- TÜİK – Türkiye İstatistik Kurumu. Çevrimiçi Erişim: <http://www.tuik.gov.tr>.
- YAMAN, Yücel (Koordinatör). (1981). *Yurt Ansiklopedisi – Türkiye İl İl: Dünyü, Bugünü, Yarın Cilt I*, İstanbul: Anadolu Yayıncılık A.Ş.
- YİĞİT, Olgu. (2020). Film Kartografisi: Sinemasal Mekâna Dair Felsefi Düşünceler. *SineFilozofî*, 5(9), 605–618.
- YİĞİT, Olgu. (2019). Mapping the Cinematic City: Adana in Yılmaz Güney’s Film. *Comunicación y Métodos | Communication & Methods*, 1(2), 209–220.

Araştırma Projeleri

- “1902–2019 Dönemi Adana Sinemalarının Haritalanması”, Çukurova Üniversitesi BAPKOM Bireysel Araştırma Projesi, SBA-2019-12134, 2019–Devam Ediyor.
- “1933–1951 Döneminde Adana Halkevi’nin Sinemacılık Faaliyetleri”, Çukurova Üniversitesi BAPKOM Bireysel Araştırma Projesi, SBA-2019-11993, 2019–Devam Ediyor.
- “Sinemasal Şehri Haritalamak – Yılmaz Güney Filmlerinde Adana”, Çukurova Üniversitesi BAPKOM Yüksek Lisans Tez Projesi, SYL-2019-11663, 2019–Devam Ediyor.

“Sinema Çerçileri – Toros Dağlarında Seyyar Sinema Deneyimi”, Çukurova Üniversitesi BAPKOM Bireysel Araştırma Projesi, SBA-2018-10631, 2018–2019.

